

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ સક્ષમતા પ્રાપ્તિનો માર્ગ: સંગઠનની પ્રક્રિયા	૨
મંતવ્ય સક્ષમતા - એક પ્રક્રિયા	૧૦
આપના માટે પ્રક્રિયાલક્ષી વિકાસશીલ કાર્યક્રમોમાં નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન	૧૬
આપણી વાત • છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ સામેની હિંસાનું નિવારણ: સીતામઢીમાં 'અદિતિ'નો અનુભવ • જનસંગઠનનું ઉમદા દૃષ્ટાંત: મીઠાખળી શાળા બચાવો આંદોલન	૧૯
સાંપ્રત પ્રવાહ અને આગામી કાર્યક્રમ	૨૭
સંદર્ભ સાહિત્ય	૩૪
સંપાદક ટીમ: દીપા સોનપાલ મુરલી શ્રીનિવાસ બિનોય આચાર્ય	
વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાના નામે મોકલવા.	
ફક્ત અંગત વિતરણ માટે	

સંપાદકીય

સક્ષમતાની પ્રક્રિયાનો મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાવેશ

આંધ્ર પ્રદેશના કુર્નુલ જિલ્લાના એક ખૂણાના કાલવા ગામનાં મુસ્લિમ મહિલા સરપંચ ફાતિમાબીને 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'નો પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ મળ્યો છે. એક કર્મશીલ તરીકે ફાતિમાબીએ તેમના ગામના અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને એક લાંબી લડાઈ પછી સંગઠિત કર્યા છે. જે સમુદાયમાં પડદા પ્રથાનો યુસ્ત અમલ થાય છે તેમાંથી આવતી આ મહિલાએ જિલ્લાના અધિકારીઓ સમક્ષ સમુદાયની સમસ્યાઓ વ્યવસ્થિત ઢબે રજૂ કરી છે. 'સેવા'નાં સ્થાપક સભ્ય સુશ્રી ઈલાબહેન ભટ્ટ તેમના સમાચારપત્ર 'અનસૂયા'માં લખે છે કે, "પાવર-શક્તિ કોઈ આપવાની ચીજ નથી. વ્યક્તિએ વ્યક્તિગત રીતે અને સામૂહિક રીતે, સક્ષમ થવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવાનું હોય છે. આપણે આવી ફાતિમાબી જેવી વ્યક્તિઓ/મહિલાઓને ગરીબીના નિવારણ માટે પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે."

સામાજિક ન્યાય અને સમતા માટે લોકો અને વંચિતોને સક્ષમ બનાવવાનો ખ્યાલ પાઉલો ફેરેએ ૧૯૭૦ના દાયકામાં 'પેડેગોજી ઓફ ધી ઓપ્રેસડ'માં આપ્યો. લગભગ એ જ સમયે કેટલાક સંશોધકોએ સમાજવિદ્યાઓના ક્ષેત્રમાં હાથ ધરાયેલા વૈજ્ઞાનિક અને વસ્તુલક્ષી સંશોધનો સામે સવાલ ઉઠાવ્યો અને તેમણે વધુ સહભાગી હોય, એવું સંશોધન હાથ ધરવાની શક્યતાઓ તપાસી. ધીમે ધીમે, લોકોની સક્ષમતાનો ખ્યાલ ખાસ કરીને લોકોની સહભાગિતાના નામે વધુ ને વધુ સ્વીકારાતો ગયો. માનવ અધિકારો, સામાજિક ન્યાય અને સમતા જેવા પ્રશ્નો અંગેની સંગઠિત લડતોમાં સહભાગિતા અને સક્ષમતા સાથે સંબંધિત કેટલાક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થયો છે. ૧૯૮૦ના દાયકાના મધ્ય સુધીમાં સત્તાનાં પ્રભાવક માળખાંઓને પડકારવા માટેની સમુદાયની સુષુપ્ત શક્તિ અને તાકાત કેટલાક નીતિવિષયક ફેરફારો વિશેના નિર્ણયોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તે એટલી હદ સુધી કે દાતા સંસ્થાઓમાં 'સક્ષમતા' અને 'સહભાગિતા' શબ્દો ખૂબ જ માનીતા બની ગયા અને તમામ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ તેમની પ્રોજેક્ટ દરખાસ્તોમાં આ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો. આ તબક્કે આ પરિયોજનાઓ સાથે સંબંધિત પરિણામો અને અસરોને સમજવા માટે કોઈ પ્રયાસ કરાયો નહિ. પરિણામે, લોકભાગીદારી જેવા શબ્દોને ઓછા ખર્ચે પરિયોજના અને લક્ષ્યાંક પૂર્ણ કરવાના સંદર્ભમાં જોવામાં આવ્યા અને તેમાં સક્ષમતાનું મૂળ તત્ત્વ જ ભૂલાઈ ગયું. આ સંદર્ભમાં એકબીજા ઉપર હાવી થવાના સંબંધને બદલે આત્મસન્માન, આત્મગૌરવ અને કાર્યની સ્વતંત્રતા ઉપર આધારિત પરસ્પરાવલંબી સંબંધોનું નિર્માણ કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે.

પાવર-શક્તિ અંગેની લડાઈમાં હયાત માળખાંમાં જે અસંતુલન છે તેમાં ફેરફાર કરીને સંતુલન સ્થાપવાની પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. લોકોની સક્ષમતા માટે એડવોકસી કરતી વખતે વચગાળાના તબક્કામાં આપણી સમક્ષનો પડકાર એ છે કે લોકોનાં સક્ષમતા માટેનાં સાચા ઉત્સાહને આગળ ધપાવવો. પોતાના વિશેષાધિકારો લોકો આપમેળે છોડવા તૈયાર થતા નથી, તેથી વિપરીત પરિણામો અને વલણો સામે પણ બમણા જોરથી લડવાનું છે. આવી લડતો ઘણી વાર રક્તપાત અને સશસ્ત્ર સંઘર્ષ સુધી દોરી જાય છે તેવા પુરાવાઓ પણ છે. દા.ત. ગુજરાતનાં ગોલાણામાં જ્યારે દલિતોએ તેમની પર ગુજારાતા અત્યાચાર માટે ગામની પ્રભાવી કોમ દરબારો સામે અવાજ ઉઠાવ્યો ત્યારે તેમણે સશસ્ત્ર હિંસાનો સામનો કરવો પડ્યો. તમામ નીતિવિષયક દસ્તાવેજોમાં લોકોની સક્ષમતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે, તે માટે આપણે સૌએ ગંભીર બનવાનો અને લોકોને સક્ષમ બનાવવાની પ્રક્રિયા દરમ્યાન ઊભા થતા ખતરા તથા પ્રશ્નોનો સામનો કરવા તૈયાર કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. જો આવા પ્રયાસોથી ફાતિમાબી જેવી વધુ વ્યક્તિઓ ઊભી થશે તો તે સક્ષમતાનો દૃષ્ટાંતરૂપ નિર્દેશક બનશે.

સક્ષમતા પ્રાપ્તિનો માર્ગ:સંગઠનની પ્રક્રિયા

ગરીબીનું એક મહત્વનું કારણ સત્તાવિહીનતા છે. મહિલાઓ માટે સત્તા અને સક્ષમતા શા માટે મહત્વનાં છે તેનાં કારણો અને તેમનાં તત્ત્વો દર્શાવતો આ લેખ 'સેવા'માં મહિલાઓની સહકારી મંડળીઓની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં અગ્રિમ ફાળો આપનારાં **સુશ્રી રેનાના ઝાબવાલા** દ્વારા નવી દિલ્હી ખાતે 'વોલન્ટરી એક્શન નેટવર્ક ઈન્ડિયા' (વાણી) દ્વારા સપ્ટેમ્બર-૧૯૯૮ દરમ્યાન યોજાયેલા એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન માટે તૈયાર કરાયો હતો. 'આર્ગનાઈઝિંગ ઈઝ ધ વે ટુ એમ્પાવરમેન્ટ' શીર્ષક હેઠળના લેખનો ભાવાનુવાદ અત્રે પ્રસ્તુત છે.

સક્ષમતા(એમ્પાવરમેન્ટ) શબ્દનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણી વાર કરવામાં આવે છે. જેઓ સત્તાવિહીનતાનો અનુભવ કરે છે તેવા લોકો પોતાનાં જીવન અને પર્યાવરણ ઉપર વધુ અંકુશ મેળવવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. લોકો અનેક રીતે સત્તાવિહીનતાનો અનુભવ કરે છે. તેમને લાગે છે કે તેમના જીવન પર એવાં પરિબળો શાસન કરે છે કે જેમના પર તેમનો કોઈ અંકુશ નથી અને એ પરિબળો તેમને માટે ખૂબ જ શક્તિશાળી હોય છે. લોકોને પોતાની જિંદગી પર અંકુશ ધરાવતી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ સાથે પનારો પડે છે. ઘણી વાર આવાં શક્તિશાળી પરિબળો ઘણાં દૂર હોય છે અને તેઓ તેમને ઓળખી કાઢી શકતાં પણ નથી. સત્તાવિહીનતા એવો ભય પેદા કરે છે કે ગમે ત્યારે તેમની જિંદગીને કચડી નાખવામાં આવશે અથવા તેમનો નાશ કરવામાં આવશે અથવા તેમને છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં આવશે. તે મનુષ્યના જુસ્સાને મારી નાખે છે.

સત્તાવિહીનતાની આ લાગણી ગરીબોમાં ભારે પ્રબળ હોય છે. મજબૂત સામાજિક અને આર્થિક પરિબળો સામે ગરીબો રોજરોજ અસ્તિત્વની લડાઈ લડે છે અને તેમને સતત લાગે છે કે તેમની પાસે સત્તા નથી, તાકાત નથી, સક્ષમતા નથી. મહિલાઓના કિસ્સામાં તો આ વધારે છે કારણ કે તેમણે માત્ર બાહ્ય આર્થિક અને સામાજિક પરિબળોનો સામનો કરવાનો નથી હોતો પરંતુ કુટુંબમાં પણ એવી જ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડતો હોય છે.

સક્ષમતા એ એક પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા સત્તાવિહીન અથવા સત્તા ગુમાવેલા લોકો તેમની સ્થિતિ બદલી શકે છે અને તેમના જીવન પર અંકુશ ધરાવવાનો આરંભ કરી શકે છે. સક્ષમતા સત્તાની તુલામાં

પરિવર્તન આણે છે, તે જીવનની સ્થિતિમાં અને સંબંધોમાં પણ ફેરફાર લાવે છે. સંભવતઃ સક્ષમતાની સૌથી મોટી અસર એ છે કે વ્યક્તિ એમ કહે છે કે, 'હવે હું ડર અનુભવતો નથી.'

અલબત્ત, સક્ષમતાનો વિચાર સ્વાતંત્ર્ય માટેની તમામ લડાઈઓમાં મોખરે રહ્યો છે. ગાંધીજી સૌથી ગરીબ અને નબળા લોકોને સક્ષમ બનાવવામાં ખૂબ ચોક્કસપણે માનતા હતા અને અનેક રીતે તેમણે એ વાત રજૂ કરી છે. ચરખા અને ગ્રામોદ્યોગો દ્વારા આર્થિક સક્ષમતા, સ્વદેશી દ્વારા રાજકીય અને આર્થિક સક્ષમતા, અહિંસા દ્વારા વ્યક્તિની સક્ષમતા અને આ બધાનો પાયો હતો 'અભય'.

સત્તાવિહીનતા અને ગરીબો

ભારતમાં આજે ૩૯ ટકા લોકો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. જો કે, ગરીબીની રેખા જ એટલી નીચી રખાઈ છે કે, વાસ્તવમાં ગરીબોની

મહિલાઓની (વંચિત વર્ગોની) અક્ષમતા

સંખ્યા તેના કરતાં ઘણી વધારે છે. પહેલાં તો તેઓ સત્તાવિહીન છે કારણ કે તેઓ સંસાધનોની દૃષ્ટિએ ગરીબ છે. આપણા સમાજમાં જેમની પાસે સંસાધનો છે એટલે કે જમીન, યંત્રો, પાણી, દૂરસંચારનાં સાધનો, મૂડી કે વ્યવસાયી કુશળતા છે તેઓ જ સંપત્તિના સર્જનની તાકાત ધરાવે છે. ગરીબો પાસે ખૂબ ઓછાં સંસાધનો છે. તેમની પાસે

સૂકા વિસ્તારમાં નાનકડી જમીન છે, નાની બચત છે અથવા બજારમાં જેનું ઓછું મૂલ્ય અંકાતું હોય એવું કૌશલ્ય છે. અથવા તેમની પાસે તેમની મજૂરી વેચવા સિવાય બીજું કશું હોતું નથી. તેઓ જેમની પાસે સંસાધનો છે એમની દયા પર જીવે છે. ગરીબો એવી જ્ઞાતિઓ અને સમુદાયોના હોય છે કે જેમના પર પરંપરાગત રીતે જ સામાજિક અને રાજકીય રીતે શક્તિશાળી લોકોનો અંકુશ હોય છે. માત્ર આર્થિક જ નહિ પણ શિક્ષણ, આરોગ્ય અને ઘર જેવી સામાજિક ક્ષેત્રની બાબતો પણ તેમને ભાગ્યે જ ઉપલબ્ધ હોય છે.

ગરીબ કુટુંબોમાં પણ મહિલાઓ વધુ સત્તાવિહીન હોય છે. આર્થિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓને પુરુષો કરતાં ઓછી તકો હોય છે, તેઓ પુરુષો કરતાં લગભગ અડધી આવક કમાય છે અને વ્યવહારમાં સંસાધનોની માલિકી તેમની પાસે હોતી નથી. સામાજિક ક્ષેત્રમાં તેમનો દરજ્જો પુરુષો કરતાં ઘણો નીચો હોય છે. તેઓ સતત શારીરિક નુકસાન, આર્થિક વંચિતતા અને સામાજિક દમનના ભય હેઠળ જીવે છે.

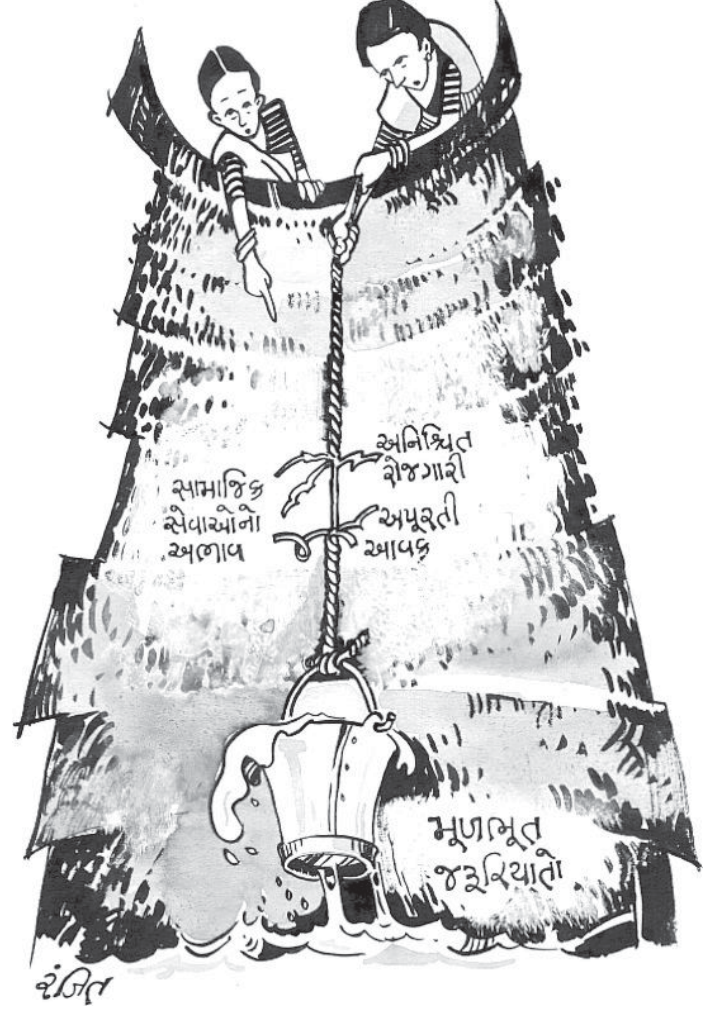
તમામ ક્ષેત્રોમાં સક્ષમતા

સત્તાવિહીનતા માત્ર એક જ ક્ષેત્રમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. ધનવાન માણસ સામાજિક રીતે સન્માનનીય પણ બને છે. અને તે રાજકીય પ્રક્રિયામાં પણ દરમ્યાનગીરી કરી શકે છે. એક ક્ષેત્રમાં સત્તાવિહીનતા અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ સત્તાવિહીનતા તરફ દોરી જાય છે. સત્તાવિહીનતા એ નિર્બળતા(વલ્નરેબિલિટી)નું એક સ્વરૂપ છે. સત્તાવિહીનતા દૂર કરવી અને ક્ષમતાનું નિર્માણ કરવું એ તમામ ક્ષેત્રોમાં બને છે. આર્થિક સક્ષમતામાં લોકો તેમની આર્થિક પ્રક્રિયાઓ પર અંકુશ ધરાવે છે, સંસાધનો પ્રાપ્ત કરે છે, કુશળતા અને બજાર મેળવે છે અને તે સામાજિક અને રાજકીય સક્ષમતા તરફ પણ દોરી જાય છે. એ જ રીતે રાજકીય સક્ષમતા આર્થિક લાભ માટેનાં દ્વાર પણ ખોલે છે.

જો કે, આજે રાજકીય સક્ષમતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. આપણા દેશમાં સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાથી તદ્દન વિરુદ્ધ રાજકીય વ્યવસ્થા લોકશાહી છે. એનો અર્થ એ છે કે ગરીબો અને સામાજિક રીતે પછાત લોકો તેમની સંખ્યા મોટી હોવાને કારણે આજે સત્તા મેળવી શકે છે. આજની રાજકીય વ્યવસ્થામાં આ જ બની રહ્યું છે. રાજકીય વ્યવસ્થા મોટા ભાગની એવી પછાત સામાજિક જ્ઞાતિઓ અને સમુદાયો માટે સક્ષમતાનું સર્જન કરે છે કે જેઓ રાજકારણના મુખ્ય પ્રવાહમાં પ્રવેશ્યાં છે. સાથે સાથે રાજકીય વ્યવસ્થામાં વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા પણ ચાલે છે. પંચાયત સ્તરે વધુ સત્તાઓ અપાઈ રહી છે. આ સ્તરે મહિલાઓને પણ ૩૩ ટકા અનામતની પદ્ધતિ દ્વારા રાજકીય સત્તામાં ભાગ અપાઈ રહ્યો છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ રાજકીય પદ્ધતિ પણ સક્ષમતા માટેની એક સાંકળ છે. આર્થિક વ્યવસ્થા માટે આ બાબત સાચી નથી. રાજકારણ વિકેન્દ્રિત થતું જાય છે તેમ તેમ અર્થકારણ વધુ ને વધુ કેન્દ્રિત થતું

જાય છે. ગરીબો અને પછાતો રાજકીય સત્તા મેળવી રહ્યા છે પણ આર્થિક સત્તા ગુમાવી રહ્યા છે. મધ્યમ વર્ગનું કદ વધી રહ્યું છે અને તેની રાજકીય હાજરી પણ વધી રહી છે, પરંતુ અહીં પણ આર્થિક સત્તા ઉપરના સ્તરે કેન્દ્રિત થયેલી છે. કેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા વૈશ્વિકીકરણથી વધી રહી છે અને એમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પરિબલોએ સ્થાનિક સ્તરે બજાર પર અંકુશ ધરાવવા માંડ્યો છે. આજે આર્થિક સક્ષમતાનું

આર્થિક સક્ષમતા

નિર્માણ કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે. આર્થિક સત્તા વિનાની રાજકીય સત્તા વિકૃત વિકાસ, સંઘર્ષો અને અંતે અંતરવિગ્રહ તરફ દોરી જશે.

આર્થિક સક્ષમતા

ભારતમાં બહુમતી કામ કરનારાઓ અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં છે. શ્રમિકોના ૯૨ ટકા અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં છે અને માત્ર ૮ ટકા લોકો જ સંગઠિત ક્ષેત્રમાં છે, તેમ છતાં મોટા ભાગની આર્થિક સત્તા સંગઠિત ક્ષેત્રમાં છે, જેમાં મુખ્યત્વે જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓનો સમાવેશ થાય છે. અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં અથવા 'લોકોના ક્ષેત્ર'માં મુખ્યત્વે કૃષિ ક્ષેત્રના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં નાના ખેડૂતો, સીમાન્ત ખેડૂતો, ખેત

મજૂરો, વન મજૂરો, પશુપાલકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના પણ મોટા ભાગને આવરી લે છે. એમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોના કામદારો, કારીગરો, ઘરમાં જ કામ કરતા કામદારો, કોન્ટ્રેક્ટ મજૂરો તેમ જ ઘરકામ કરતા નોકરો, હજામો, કચરો વીણનારા વગેરે જેવા સેવા ક્ષેત્રના કામદારો છે. આમાંના આશરે ૫૭ ટકા લોકો સ્વરોજગારી મેળવનારા છે.

આ ક્ષેત્રને અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે અને તે તેમને સત્તાવિહીનતા તરફ દોરી જાય છે. સૌ પ્રથમ તો તેમની રોજગારીની અનિશ્ચિતતા છે. ખાસ કરીને ગરીબોને આખું વર્ષ રોજગારી મળતી નથી. આથી લોકોના મનમાં સતત એવો ભય ઊભો થાય છે કે તેમને આખા વર્ષ દરમ્યાન કોઈ રોજગારી કે પૂરતી રોજગારી મળશે કે કેમ. બીજી મોટી સમસ્યા એ છે કે તેમની માલમિલકતમાંથી તેમને એટલી કમાણી નથી થતી કે જે તેમની મૂળભૂત જરૂરિયાતો માટે પૂરતી થઈ રહે. ‘નેશનલ સેન્ટર ફોર લેબર’ (એનસીએલ) દ્વારા એવી ગણતરી થઈ છે કે ચાર વ્યક્તિના કુટુંબની લઘુત્તમ પાયાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે તેને રોજના રૂ.૧૨૫ના લઘુત્તમ વેતનની જરૂર પડે. પરંતુ વાસ્તવમાં ગરીબ કુટુંબની આવક એના પાંચમા ભાગ જેટલી માંડ હોય છે. ત્રીજી મોટી સમસ્યા એ છે કે તેમની કોઈ સામાજિક સલામતી નથી. એટલે કે, તેમણે આરોગ્ય સંભાળ અને સામાજિક સલામતીની અન્ય જરૂરિયાતો માટે ઊંચા બજાર ભાવ ચૂકવવા પડે છે, અને ક્યારેક તો એ તેમ છતાં પણ મળતી નથી, અને તેથી તેમની કમાણી તેમાં જ ધોવાઈ જાય છે.

ઉદારીકરણની અસરો

છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી સરકાર ઈરાદાપૂર્વક ઉદારીકરણની નીતિ અપનાવી રહી છે. એનાથી અર્થતંત્રમાં અને સામાજિક સેવાઓના માળખામાં ધરખમ ફેરફારો આવ્યા છે. નિયમનમુક્તિ એ ઉદારીકરણનું મુખ્ય સૂત્ર છે. અગાઉ બજારો ખૂબ જ નિયંત્રિત હતાં, મોટા ભાગની ચીજોનાં બજારોમાં પ્રવેશ માટે પરવાના અને મંજૂરીઓની જરૂર હતી. ઉદારીકરણની સાથે જ એમાં ઘટાડો થયો છે. જો કે, ઉદારીકરણ મોટે ભાગે કંપની ક્ષેત્ર માટે કરવામાં આવ્યું છે, ‘લોકોના ક્ષેત્ર’ માટે નહિ. કારીગરને હજુ પણ કાચો માલ મેળવવા માટે તમામ પ્રકારનાં નિયમનોનો સામનો કરવો પડે છે. દુકાનદારને હજુ પણ ધંધો કરવા માટે પરવાનો લેવો પડે છે. ખેત પેદાશોના વેચાણ પર ભાવો અને હેરફેરનાં નિયંત્રણો હજુ પણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સંગઠિત ક્ષેત્ર માટે નિયમનમુક્તિ આવી છે પણ અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટે તે આવી નથી.

નિયમનમુક્તિએ દેશમાં અને દેશની બહાર નવાં બજારો ખોલ્યાં છે. જો કે, આ બજારોમાંથી લાભ મેળવવા સંસાધનોની જરૂર રહે છે. મૂડી, બજારનું જ્ઞાન અને સંપર્કો મોટી કંપનીઓ પાસે હોય છે અને નાના ઉત્પાદકો આ બજારોમાં પ્રવેશી શકતા નથી અને વાસ્તવમાં તેઓ જે બજારમાં કામ કરે છે તેમાંથી બહાર ફેંકાઈ જાય છે. ઉદારીકરણનો

અર્થ જાહેર સંસાધનોનું ખાનગીકરણ પણ છે. જે માલમિલકતો અને સંસાધનોની માલિકી જાહેર એટલે કે સરકારી ક્ષેત્રની હોય છે તેમનું ખાનગીકરણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. એમાં જળ, જમીન અને જંગલ જેવાં પ્રાકૃતિક સંસાધનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. અહીં પણ જેમની પાસે મૂડી છે અને જેઓ વર્ચસ્વ અને સંપર્કો ધરાવે છે તેઓ આ સંસાધનો મેળવી શકે છે અને તેમના પર જેમનું અસ્તિત્વ ટકેલું છે એ ગરીબો તે મેળવી શકતા નથી.

જો ઉદારીકરણ ગરીબો માટે જ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ગરીબોની સાહસિકતાને બહાર લાવવાનું સાધન બની શકે. ગરીબોના નામે જે નિયમનો લદાયાં છે, તે સામાન્યતયા તેમને મદદરૂપ થતાં નથી, પણ તેમની નિર્બળતા જ વધારે છે. આર્થિક સક્ષમતાનો અર્થ એ છે કે ગરીબો સીધા જ બજારમાં પહોંચી ધરાવી શકે અને બજારનો લાભ મેળવી શકે. એનો અર્થ એ થાય કે તેઓ વ્યાપારની શરતો ઉપર અસર પાડી શકે છે, મૂડી મેળવી શકે છે અને તેમની સોદાશક્તિ વધારી શકે છે. સરકારી સંસાધનોના ખાનગીકરણનો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે સંસાધનો કંપનીઓને અપાય તેને બદલે લોકોને અપાય તો લોકોના હાથમાં માલમિલકત આવે. અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે ઉદારીકરણની પ્રક્રિયા એવી છે ખરી કે જે લોકોને અક્ષમ બનાવવાને બદલે સક્ષમ બનાવે ?

સામાજિક ક્ષેત્રો

સામાજિક ક્ષેત્રોમાં આરોગ્ય સંભાળ, શિક્ષણ, બાળ સંભાળ, પાણી અને સફાઈ, આવાસ અને અન્ય એવી સામાજિક જરૂરિયાતોનો સમાવેશ થાય છે જે લોકોના કલ્યાણમાં વધારો કરે છે. ગરીબોના કિસ્સામાં તો લઘુત્તમ પાયાની જરૂરિયાતો મહત્વની છે. આ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટેની જવાબદારી રાજ્યની રહી છે. જો કે, વાસ્તવમાં આપણને એમ જોવા મળે છે કે મોટા ભાગની જરૂરિયાતો જાહેર ક્ષેત્રને બદલે ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા જ પૂરી પાડવામાં આવે છે. આરોગ્ય સંભાળને ક્ષેત્રે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો બંને મોટાં અંદાજપત્રો ધરાવે છે તેમ છતાં પણ ૭૦ ટકા આરોગ્ય સંભાળ ખાનગી ક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવાસને ક્ષેત્રે આ પ્રમાણ ૮૦ ટકા છે. આનું એક કારણ એ છે કે જાહેર ક્ષેત્રની વ્યવસ્થા જ એ રીતે કામ કરે છે કે જે લોકોને અક્ષમ જ રાખે છે. તેમનું સંચાલન અને નિયંત્રણ એવી પદ્ધતિ દ્વારા થાય છે કે જે લોકો માટે એ છે તેમના પ્રત્યે જ તેમનું ઉત્તરદાયિત્વ હોતું નથી. દા.ત. ગ્રામ સ્તરે શાળાઓનું સંચાલન રાજ્યના શિક્ષણ ખાતા દ્વારા થાય છે અને ગામના વાલીઓ કે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે કાંઈ પણ ઉત્તરદાયિત્વ વિના જ તે ચલાવવામાં આવે છે. જે સામાજિક ક્ષેત્રો લોકોના રોજબરોજના જીવનને અસર કરે છે તેમાં લોકોની સક્ષમતા અનિવાર્ય છે.

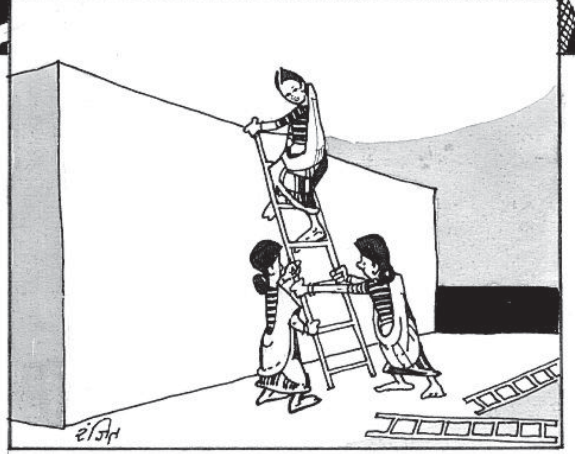
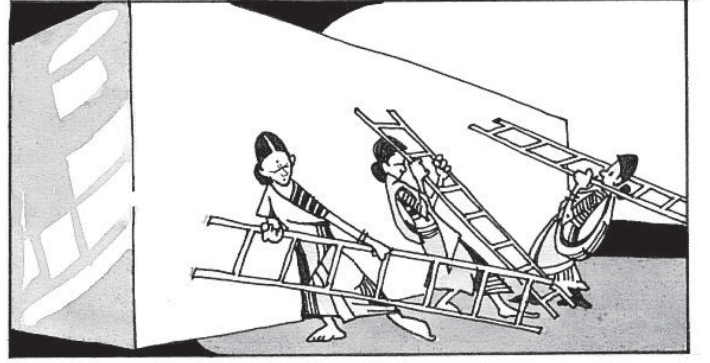
સંગઠિત થવું – સક્ષમતા તરફનું પગલું

સંગઠિત થવું એ સક્ષમતા પ્રાપ્તિની યાત્રી છે. સંગઠિત થવું એ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જે લોકો વ્યક્તિગત રીતે નબળા અને અક્ષમ છે

તેઓ એકત્ર થાય છે અને સાથે મળીને સત્તાનું સર્જન કરે છે. જેઓ સૌથી ગરીબ અને ઓછા શિક્ષિત છે તથા સમાજમાં રાજકીય રીતે વંચિત છે તેવા લોકો ભેગા થાય છે ત્યારે તેમના જીવનમાં નાટ્યાત્મક પરિવર્તનનો તેઓ અનુભવ કરે છે. સૌ પ્રથમ તો તેઓ જ્ઞાન મેળવે છે. એમાં આર્થિક કર્તા તરીકે તેમના અધિકારો અને ફરજો વિશે તેઓ માહિતી મેળવે છે. એ ઉપરાંત તેમનાં કુટુંબો માટે આરોગ્ય અને શિક્ષણ, નાણાકીય બાબતો જેવી કે ધિરાણ અને બચત, સમાજમાં પ્રાપ્ય સંસાધનો અને તેમની રાજકીય પસંદગીઓ વિશે પણ માહિતી મેળવે છે. બીજું, તેઓ આત્મગૌરવ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમને એમ સમજાય છે કે તેઓ જાતે પોતાને અને પોતાનાં કુટુંબોને સુધારવાની ક્ષમતા ધરાવે છે અને તેમને લાગે છે કે તેઓ કુટુંબમાં અને કુટુંબની બહાર બંને સ્થળે માનસન્માન મેળવી શકે છે. ત્રીજું, તેઓ સમુદાયની ભાવના કેળવે છે. તેમને જણાઈ આવે છે કે સમાન સમસ્યાઓ, સમાન ખ્યાલો અને સમાન મૂલ્યો ધરાવનારા લોકો પાસેથી તેમને ટેકો મળી શકે તેમ છે.

સંગઠિત થવાની પ્રક્રિયા વ્યક્તિની વિચાર કરવાની, સમજવાની અને અનુભવવાની રીત બદલી નાખે છે. પરંતુ તે માણસોની જિંદગીની ભૌતિક પરિસ્થિતિ પણ બદલી નાખે છે. ઓછી મૂડી ધરાવતા ઉત્પાદકો ભેગા મળીને જથ્થાબંધ ભાવે કાચો માલ ખરીદી શકે છે. જે ખેડૂતો વ્યક્તિગત રીતે બજારમાં પ્રવેશવા અશક્તિમાન હોય છે તેઓ સામૂહિક રીતે બજારમાં પ્રવેશી શકે છે. ગરીબ મહિલાઓ તેમની બચતો ભેગી કરીને 'સેવા' બેંક ઊભી કરી શકે છે. ભૂમિહીન મજૂરો જમીનની સામૂહિક રીતે માલિકી ધરાવી શકે છે. ગામમાં મહિલાઓનું એક મંડળ શાળા, આંગણવાડી અથવા આરોગ્ય કેન્દ્ર ચલાવી શકે છે.

સંગઠન સોદાશક્તિ વધારે છે અને તે અબોલ લોકોનો અવાજ રજૂ કરે છે. ઘણી વાર જે સૌથી ગરીબ સ્ત્રીઓ સંગઠિત થઈ છે તેઓ કહે છે કે, 'હવે લોકો મને સાંભળે છે.' સોદાશક્તિ વધવી એ મજૂર મંડળોનો પાયો છે. જેઓ દૈનિક રોજગારી મેળવનારા, ઘરમાં કામ કરનારા, કોન્ટ્રેક્ટ મજૂરો છે તેમને માટે સોદાશક્તિ તેમનું રોજિંદું વેતન પણ વધારે છે. તે તેમની કામની સ્થિતિ વધુ સલામત બનાવી શકે છે. સ્વરોજગારી મેળવનારાઓ માટે સંગઠન કિંમત અને પરિસ્થિતિની બાબતમાં સોદાશક્તિ વધારે છે. સામાજિક ક્ષેત્રની સેવાઓના સંદર્ભમાં સંગઠનથી જ આરોગ્ય સેવા પૂરી પાડનારાઓ, શિક્ષકો અને ખેતી ક્ષેત્રે વિસ્તરણ સેવાઓ પૂરી પાડનારા ઉત્તરદાયી બને છે, જેના દ્વારા સત્તાહીનો અને નબળા લોકો નીતિનિર્ધારકોને તેમનો અવાજ સંભાળાવી શકે છે. સંગઠન જ એકમાત્ર રસ્તો છે. સંગઠન દ્વારા જ નીતિઓ બદલી શકાય છે, નવા કાયદાઓ લાવી શકાય છે, નીતિનિર્ધારક મંચોમાં સત્તાહીનોને પ્રતિનિધિત્વ આપી શકાય છે. ગરીબોને સંગઠિત કરવા માટેનાં સામાન્યતયા બે પાસાં છે અને સફળતા માટે બંને મહત્વનાં છે. પ્રથમ તો, એવા અમુક નિશ્ચિત પ્રશ્ન માટેની લડાઈ છે કે જે લોકોનાં હિતોને અસર કરે છે. એ આરોગ્ય કેન્દ્ર મેળવવા માટે

સંગઠિત થવું : સક્ષમતાની દિશામાં

ગામડાંની મહિલાઓની લડત હોઈ શકે છે, ગામમાં પાણી આવે તે માટેની લડત પણ હોઈ શકે છે, તે ખેત મજૂરો માટે વધુ ઊંચું વેતન મેળવવાની લડાઈ પણ હોઈ શકે છે અને રસ્તા પર દુકાન કરીને બેસનારા લોકો માટે પરવાના મેળવવાની લડાઈ પણ હોઈ શકે છે. સંગઠનનું આ પાસું અલ્પજીવી હોય છે, ક્યારેક તે એકદમ તીવ્ર હોય છે તો ક્યારેક તે મંદ પડી જાય છે. પણ એ જ્યારે તીવ્ર હોય છે ત્યારે તે પરિવર્તન માટેનું મોટું પરિબળ બનતું હોય છે. તે ચાલી રહેલા પ્રશ્ન વિશે આસપાસમાં વાતાવરણ ઊભું કરે છે, સાથે સાથે તે સહભાગીઓમાં નાટ્યાત્મક આંતરિક ફેરફારો પણ આણે છે અને ઘણી વાર તો તેમાંથી નવા નેતાઓ ઉપસી આવે છે. સંગઠનનું બીજું પાસું કાર્યક્રમ આધારિત છે. સંગઠનના પ્રયાસો ભવિષ્યમાં લાંબા ગાળા માટે પણ ચાલુ રહે તે એમાંથી ફળીભૂત થાય છે. આવું વિકાસલક્ષી સંગઠન સામાન્યતયા

નવાં માળખાં ઊભાં કરવા અને કાર્યક્રમો ચલાવવા તથા તેમનું સંચાલન કરવા માટે હોય છે અને તે ધીમે ધીમે બીજાં પાસાંઓને આવરી લેવા માટે વિસ્તરતું જાય છે. તેમાં જળ વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો અથવા તેનું સંચાલન કરવાનો, સહકારી મંડળી રચવાનો અથવા બચત કે ધિરાણની યોજના ચલાવવાનો, આરોગ્ય કે બાળસંભાળ કેન્દ્ર ચલાવવાનો, જંગલો માટે સંયુક્ત જવાબદારી લેવાનો વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. લડતલક્ષી પાસા કરતાં આ પાસું ઓછું નાટ્યાત્મક છે તેમ છતાં તે વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓના નિર્માણમાં અને સંબંધોના પરિવર્તનમાં ધીમો પણ મજબૂત ફાળો આપે છે.

આપણા દેશમાં અત્યાર સુધીમાં મોટા ભાગની સંગઠન પ્રક્રિયા રાજકારણની આસપાસ થતી રહી છે. એટલે કે કોઈનો અવાજ રાજકીય ક્ષેત્રમાં સંભળાય અને મતની સત્તા દ્વારા તે સંભળાય તેના પૂરતી તે સીમિત રહી છે. ઘણી રીતે સંગઠિત થવું તે, સત્તા અને સક્ષમતા માટેનો સીધો માર્ગ છે અને સઘન રીતે તેના ઉપયોગની જરૂર છે. જો કે, સંગઠનની આ પદ્ધતિમાં ઘણા વધુ વિકાસાભિમુખ સંગઠનની જરૂર રહે છે. દા.ત. મહિલાઓને પંચાયત જિલ્લા અને મ્યુનિસિપલ સ્તરે ૩૩ ટકા અનામતો મળી છે. ગ્રાસરૂટના સ્તરે આ સાચી સત્તા છે. જો કે, મહિલાઓ માટે અને ખાસ કરીને વધુ પ્રામાણિક અને નિષ્ઠાવાન મહિલાઓ માટે આ નવી ભૂમિકામાં કામ કરવું આસાન નથી. એક તરફ તેમની પાસે અનુભવ, આત્મવિશ્વાસ અને નવાં કાર્યો માટેની ક્ષમતાનો અભાવ છે તો બીજી તરફ, ઘણાં સ્થાપિત હિતો અને ખાસ કરીને તેમના પક્ષોનાં જ સ્થાપિત હિતો તેમનો પ્રતિકાર કરે છે. તેમનું સંગઠન કરવાની જરૂર છે કે જેથી તેઓ પરસ્પર ટેકો આપવા માટે સક્ષમ બને. તેમને મહિલાઓના આંદોલનના અને અન્ય રાજકીય ચળવળોના ટેકાની આવશ્યકતા છે, તેમની ક્ષમતાના નિર્માણ માટે તેમને મદદની જરૂર છે.

સક્ષમતાના સાધન તરીકે લોકસંગઠનો

જ્યારે સંગઠનો ઊભાં થાય ત્યારે જ સંગઠનની સાતત્યપૂર્વકની પ્રક્રિયા શક્ય બને. આવાં સંગઠનો દરેક ક્ષેત્રમાં હોઈ શકે. આર્થિક ક્ષેત્રે ઉત્પાદકોનાં સંગઠનો, ખેડૂતોનાં સંગઠનો, નાણાકીય સંગઠનો, વન પેદાશો એકત્ર કરનારાઓનાં સંગઠનો, સેવા પૂરી પાડનારાનાં સંગઠનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એ મજૂર મંડળો, સહકારી મંડળીઓ, મોરચાઓ, મંડળો વગેરે હોઈ શકે છે. સામાજિક ક્ષેત્રમાં તે પાણી સમિતિઓ, શાળા સમિતિઓ, આપત્તિમાં રાહત પૂરી પાડનારાં સંગઠનો, આરોગ્ય મંડળો વગેરે હોઈ શકે છે. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં તે નાટ્ય જૂથો, યુવક જૂથો, બાળ જૂથો અને અભ્યાસ જૂથો વગેરે હોઈ શકે છે.

લોકસંગઠન એક એવું સંગઠન છે કે જેમાં તે જે લોકોની સેવા કરે છે તે લોકો દ્વારા જ તેનું નિયંત્રણ થાય છે. આ નિયંત્રણ જુદા જુદા સ્વરૂપનું હોઈ શકે છે. નાનાં સંગઠનોમાં સંગઠન લોકો દ્વારા ચલાવાય છે સંચાલિત થાય છે અને નિયંત્રિત થાય છે. મોટાં સંગઠનોમાં તેમણે

કુશળ વ્યક્તિઓને એટલે કે વ્યવસાયીઓને રાખવા પડે છે પરંતુ સંગઠનને માર્ગદર્શન તો લોકો તરફથી જ મળવું જોઈએ. સંગઠનનું સ્વરૂપ ઘણી વાર નિયંત્રણની માત્રા નક્કી કરે છે. લોકસંગઠન લોકતાંત્રિક હોવું જોઈએ. સંગઠનની નિર્ણાયક સત્તા બોર્ડ કે મંત્રીમંડળ વગેરે પાસે હોય છે અને તેની પસંદગી સહકારી મંડળીઓ અથવા મજૂર મંડળોની જેમ લોકશાહી ઢબે લોકોમાંથી થવી જોઈએ.

લોકસંગઠનો અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની ભૂમિકા

લોકસંગઠનો અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો વચ્ચે ભેદ પાડવાનું મહત્વનું છે. જો કે, તે બંને સ્વૈચ્છિક કાર્યનો ભાગ છે પણ લોકસંગઠન જે લોકો માટે રચાય છે, તેમના દ્વારા જ બનેલું હોય છે, લોકો દ્વારા જ નિયંત્રિત થાય છે અને લોકો દ્વારા જ ચલાવાય છે. બીજી તરફ, સ્વૈચ્છિક સંગઠન (એનજીઓ) સમાજને સેવા પૂરી પાડવા સ્થપાય છે. સ્વૈચ્છિક સંગઠનો પર જેઓ નિયંત્રણ ધરાવે છે અને તેનું સંચાલન કરે છે તેમના કોઈ ઈરાદાપૂર્વકના લાભ વિનાનું આ સંગઠન છે.

આપણા સમાજમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ હંમેશાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે અને તાજેતરનાં વર્ષોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કલ્યાણલક્ષી સેવાઓને બદલે વિકાસલક્ષી દૃષ્ટિકોણ અને કાર્યો અપનાવ્યાં છે અને તેમના કાર્યકર્તાઓ કારકિર્દી આધારિત જીવન છોડીને સેવાલક્ષી જીવન અપનાવી રહ્યા છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સિદ્ધાંતો અને બલિદાનની ભાવના સાથે કામ કરે છે અને તેમણે સમાજમાં ખૂબ મોટો ફાળો આપ્યો છે. જો કે, ઘણી વાર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના અતિઉત્સાહને લીધે લોકસંગઠનોનો વિકાસ રૂંધાય છે કારણ કે તેઓ લોકસંગઠનોનાં કાર્યો કરવા માંડે છે અને લોકો પોતે પોતાનાં સંગઠનો ચલાવે તે માટેની ક્ષમતા તેઓ ઊભી કરી શકતાં નથી.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ લોકસંગઠનોની અવેજી ન બની શકે. પ્રથમ તો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દેશભરમાં એકસમાન રીતે પથરાયેલી નથી. બીજું, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ઉદ્ભવે જ લોકો બીજાઓ માટે કામ કરવા માગે છે તેવા સેવાલક્ષી લોકોની પ્રાપ્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. ત્રીજું, લોકો જ્યારે ખરેખર પોતાનાં સંગઠનો ચલાવે છે ત્યારે જ લોકો સક્ષમ બને છે.

જો કે, લોકસંગઠનોના ઉદ્ભવમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. લોકસંગઠનોને ખાસ કરીને તેના આરંભનાં વર્ષોમાં ભારે ટેકાની જરૂર હોય છે. આ ટેકો નાણાકીય, ક્ષમતાવર્ધનનો અને નૈતિક છે. આરંભના તબક્કાઓમાં નાણાં મેળવવાનું લોકસંગઠનો માટે ખૂબ જ મુશ્કેલ હોય છે. અહીં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની વિશ્વસનીયતા તેને સરકાર સાથે અને અન્ય દાતા સંસ્થાઓ સાથે સંપર્ક કરાવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. શરૂઆતમાં લોકો પોતાનાં સંગઠનો ચલાવવામાં ખૂબ ખચકાટ અનુભવે છે અને તેઓ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા પર આધારિત રહેવાનું પસંદ કરે છે. આ વલણ અવલંબન ઊભું કરે છે અને બંને

સંગઠનોને તેમાંથી બહાર નીકળવાનું મુશ્કેલ લાગે છે. એટલે આરંભમાં લોકસંગઠનો પોતાના પગ પર ઊભા રહે તે માટે તેમને મદદ કરવાનું કામ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થા લોકસંગઠનની ક્ષમતા સતત વધે તે માટે મદદ કરી શકે છે. સંગઠન ચલાવવા માટે અનેક પ્રકારની કુશળતાની જરૂર પડે છે. તેમાં હિસાબો રાખવા, મીટિંગો ચલાવવી, પ્રશ્નોને યોગ્ય સ્વરૂપ આપવું, નાખુશ સભ્યોને મનાવવા, જૂથમાં એકતા જાળવવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સંગઠનો જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય છે અને વધુ વૈવિધ્યપૂર્ણ થતાં જાય છે તેમ તેમ તેમની કૌશલ્યની જરૂરિયાત વધુ ને વધુ સંકુલ બનતી જાય છે. કોમ્પ્યુટર દ્વારા કામ કરવું, અદાલતોમાં હાજર રહેવું અને બજારો સાથે નાતો બાંધવો વગેરે આવાં કામો છે. દા.ત. 'સેવા'માં અમને જણાયું છે કે સ્થાનિક સ્તરે સંચાલકો, વકીલો અને સંશોધકોની જરૂર રહે છે.

બીજા સ્તરે, નીતિવિષયક સ્તરે લોકસંગઠનોની તરફેણમાં વાતાવરણ ઊભું થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી શકે છે. હાલ લોકસંગઠનો નીતિવિષયક બાબતો વિશે ઝાઝું કશું કરી શકતાં નથી. પરંતુ આવાં સંગઠનોની જરૂરિયાત જણાય છે. વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં સ્વસહાય જૂથો (સેલ્ફ-હેલ્પ ગ્રુપ્સ) અને એવાં બીજાં સંગઠનો આવાં સંગઠનોની જરૂરિયાતનો સંકેત આપે છે. જો કે, આવાં સંગઠનોને ખરેખર શાની જરૂર હોય છે, તેમને ટેકો આપવા માટે કઈ વિકાસલક્ષી નીતિઓ હોવી જોઈએ, એમનું નિયમન ક્યાં થવું જોઈએ અને ક્યાં સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એ વિશે બહુ ઓછી સમજ પ્રવર્તે છે.

લોકસંગઠનો અને પંચાયતી રાજ

રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણને લીધે પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. નીતિનિર્ધારકોને એમ ઘણી વાર લાગ્યું છે કે લોકસંગઠનો અને પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ હકીકતમાં એક જ છે અને પંચાયતો તમામ વિકાસલક્ષી કામો કરવા માટે જવાબદાર હોવી જોઈએ.

પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ રાજકીય સંસ્થાઓ છે અને તેમનું કામ વિકાસનું છે, એ અર્થમાં કે તેમણે વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે અને તેને માટેનો માર્ગ મોકળો કરવાનો છે. આનો અર્થ એ નથી કે પંચાયતોએ આવાં કામો કરનારાં સંગઠનો પોતે ચલાવવાનાં છે. રાજકીય સંગઠનો અને વિકાસલક્ષી સંગઠનો ચલાવવા વચ્ચેના તફાવતની સમજને અભાવે કેટલાક નીતિનિર્ધારકો એટલી હદ સુધી કહી નાખે છે કે અલગ દૂધ ઉત્પાદક મંડળી કે અન્ય કોઈ ઉત્પાદક મંડળી સ્થાપવાની જરૂર જ નથી અને સહકારી મંડળી ચલાવવાનું કામ ચૂંટાયેલી પંચાયતે જ સંભાળવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સ્તરે આનો અર્થ એ થાય કે સંસદ અથવા સાંસદોની સમિતિ જ ઈન્ડિયન એરલાઈન્સ અથવા 'સેઈલ' ચલાવે. શાળા, આરોગ્ય કેન્દ્ર, આંગણવાડી કે પાણી સમિતિ ચલાવવાની ચર્ચા કરતી વખતે

આ જ સાવધાની વર્તવાની જરૂર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ અને લોકસંગઠનો વચ્ચે ખૂબ ગાઢ કાર્યગત સંબંધ હોય એ જરૂરી છે, પરંતુ બંનેનાં કાર્યો જુદાં છે અને તેથી તે જુદાં જ હોવાં જોઈએ. આ એવું ક્ષેત્ર છે કે જેમાં અનુભવને આધારે સંબંધો અને તફાવતો નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે.

લોકસંગઠનોનો વિસ્તાર

સામાન્યતયા લોકસંગઠનો નાના ગામ સ્તરે અથવા તેથી પણ નાના સ્તરે વિચારવામાં આવે છે. સ્વસહાય જૂથો આજે લોકસંગઠનો વિશે જે વિચારવામાં આવે છે તેનાથી ખૂબ જ નજીક છે. અને એ સાચી વાત છે કે કોઈ પણ લોકસંગઠન જ્યાં લોકો છે ત્યાં જ શરૂ થવું જોઈએ. સક્ષમતાનું એ પ્રથમ પગથિયું છે. જો કે, એનો અર્થ એ નથી કે લોકસંગઠને હંમેશાં સ્વસહાય જૂથના સ્તરે જ રહેવું જોઈએ. સત્તા હંમેશાં ઉપલા સ્તરે દરમ્યાનગીરી કરવાથી મળે છે. ગ્રામ સ્તરે અથવા જિલ્લા સ્તરે બજારમાં પ્રવેશવું એ સૌ પ્રથમ પગલું છે, પરંતુ ક્યારેક રાષ્ટ્રીય બજારના ભાગ બનવું પણ મહત્વનું બની જાય છે. ગામમાં લઘુત્તમ વેતનની માગણી કરવી મહત્વની છે, પરંતુ કોઈક તબક્કે રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકાર પર પ્રભાવ પાડવાનું જરૂરી બની જાય છે. કોઈ એક શહેરના ફેરિયાઓ જો પરવાના માગે તો એ પાયાની વાત છે પણ શહેરી આયોજનની નીતિઓમાં ફેરફાર થાય તે માટે આવા પરવાના આખા દેશના ફેરિયાઓ માગે એ જરૂરી છે. આમ, લોકસંગઠનો માત્ર સ્વસહાય જૂથોની સીમામાં બંધાઈ રહી શકે નહિ, પણ તેમણે રાજ્ય, દેશ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ ફેલાવું પડે. આપણી સમક્ષનો પડકાર એ છે કે આપણે આવાં લોકસંગઠનોનાં માળખાં ઊભાં કરવામાં મદદ કરવાની છે. એ મહામંડળો હશે? મોટાં મજૂર મંડળો હશે? કે નેટવર્ક્સ હશે? કે પછી એમનું કોઈ સંયોજન હશે? આવાં માળખાં લોકોનાં સંચાલન અને નિયંત્રણને કેવી રીતે સાચવી રાખી શકશે? તેઓ કેવી રીતે સહભાગી અને લોકશાહી રહેશે? તાજેતરમાં જે કેટલાંક ઉદાહરણો જોવા મળે છે તે છે સ્થાનિક સંગઠનોનાં મહામંડળો. જેમ કે, સ્થાનિક બચત અને ધિરાણ જૂથોનાં તેમ જ દ્વાકરાનાં ગ્રામ જૂથોનાં મહામંડળો વધુ સત્તા અને વધુ અવાજ ધરાવે છે, તેઓ બજારમાં પ્રવેશી શકે છે અને રાજ્યની નીતિઓ પર પ્રભાવ પાડી શકે છે.

લોકસંગઠનો અને સ્વૈચ્છિકતા

સ્વૈચ્છિકતા (વોલન્ટરિઝમ) હંમેશાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલી છે કે જેમાં સ્વૈચ્છિક કાર્ય સેવા તરફ દોરી જાય છે. લોકસંગઠનો પણ આ સ્વૈચ્છિકતાની ભાવનાનો ભાગ છે. આપણે સામાન્યતયા એમ માનીએ છીએ કે માત્ર મધ્યમ વર્ગના લોકો જ સ્વૈચ્છિક સેવા આપી શકે અને ગરીબો તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં અને બે છોડા ભેગા કરવામાં એટલા બધા વ્યસ્ત હોય છે કે તેમની પાસે એ માટેનાં સમય કે શક્તિ નથી. ખરેખર તો 'સેવા'માં અમે એ જાણ્યું કે સૌથી ગરીબ સ્ત્રીઓ પણ બીજાઓને સંગઠિત કરવા, મીટિંગોમાં હાજરી આપવા,

પોતાનો મત વ્યક્ત કરવા કે સ્વૈચ્છિક રીતે કામ કરવા સમય ખર્ચી શકે છે. ઘણી વાર જે સ્ત્રીઓ થોડી વધારે સુસ્થાપિત થઈ છે, તેઓ બીજાઓને સંગઠિત કરવા અન્ય શહેરો કે ગામોમાં જવા પોતાનો અર્ધા કરતાં વધુ સમય ખર્ચવા તૈયાર હોય છે. આ ગરીબ મહિલાઓનાં સ્વૈચ્છિક કાર્યો પૂર, આગ, દુકાળ કે વાવાઝોડા જેવી દુર્ઘટનાઓ સમયે નોંધપાત્ર રીતે દેખાઈ આવે છે. તેઓ તેમની ક્ષમતા મુજબ અનાજ, કપડાં, નાણાં અને સમય પોતાની બહેનોને મદદ કરવા માટે ખર્ચે છે. લોકસંગઠનો ગરીબોનાં સ્વૈચ્છિક કાર્યો અને ભાવનાને આધારે ઊભાં થાય છે.

સંભવતઃ સ્વૈચ્છિક કાર્યનાં શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણો ગાંધીવિચારમાંથી મળે છે, કે જેમાં પોતાનાં સમય અને શક્તિ બીજા માટે ખર્ચવા એ શ્રેષ્ઠ કાર્ય ગણવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં, આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે ભારતમાં હાલનું સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું આંદોલન આ હદ સુધી જઈ શકે છે કારણ કે એનો પાયો ગાંધીજી દ્વારા પ્રેરિત સંગઠનો દ્વારા નખાયો છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં વ્યાવસાયિકતાને પણ તેમના દ્વારા જ પ્રોત્સાહન અપાયું હતું.

મુખ્ય પ્રવાહની સંસ્થાઓ સાથેના સંબંધો

લોકસંગઠનો દેશમાંની મુખ્ય પ્રવાહની સંસ્થાઓ સાથે સંબંધો ન જાળવે તો તે ટકી શકે નહિ અને સમૃદ્ધ બની શકે નહિ. તેમણે પોતાના સભ્યોનાં હિતો જાળવવા માટે ખાનગી અને જાહેર બંને ક્ષેત્રો સાથે સંબંધો વિકસાવવાની જરૂર છે. તેમણે બેંકો, વીમા કંપનીઓ અને ગૃહનિર્માણ કંપનીઓ સાથે લોનો અને લાભો માટે સંબંધો વિકસાવવાની જરૂર રહે છે. બજારો અને કાચી સામગ્રી માટે મોટી કંપનીઓ સાથે પણ સંબંધો કેળવવા પડે છે. ક્ષમતાનિર્માણ માટે યુનિવર્સિટીઓ સાથે પણ સંબંધો ઊભા કરવા પડે છે. પોતાને માટે હકારાત્મક વાતાવરણ ઊભું કરવા તેમણે પ્રસાર માધ્યમો સાથે પણ સંપર્કો જાળવવા પડે છે. સત્તાનાં શિખરો પર તેમનો અવાજ સંભળાવવાનું તેમને માટે જરૂરી છે.

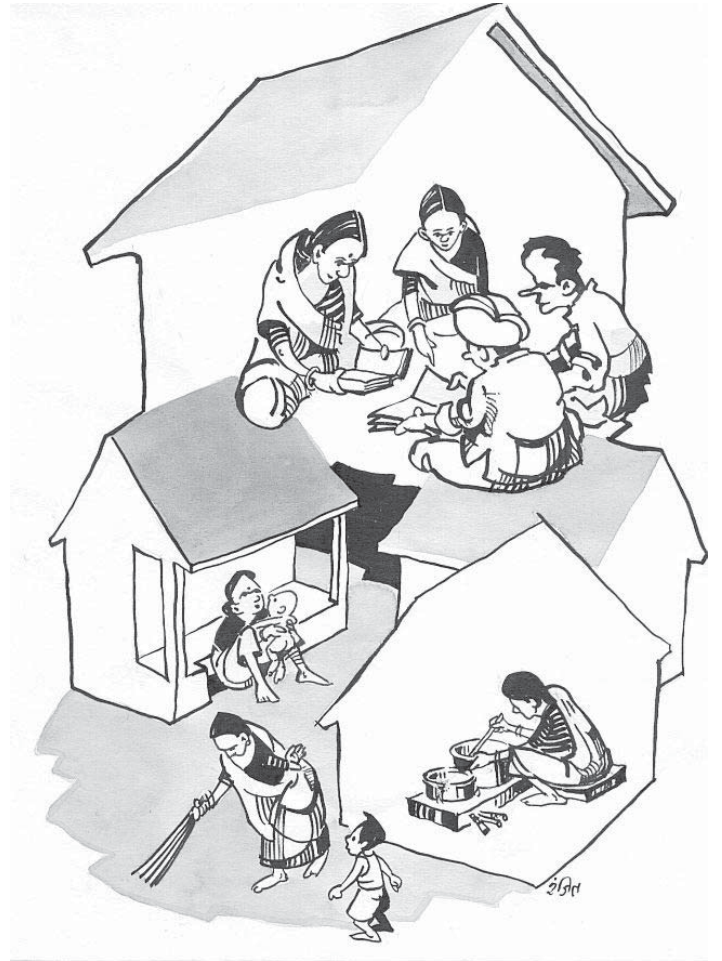
આ દિશામાં શું કરી શકાય?

સક્ષમતા સંગઠનની પ્રક્રિયામાંથી અને લોકોનાં પોતાનાં સંગઠનમાંથી આવે છે. ગરીબ લોકોને સંગઠિત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા શું કરવું જોઈએ? લોકસંગઠનોને પ્રોત્સાહન આપવા શું થવું જોઈએ? કઈ નીતિઓની જરૂર છે અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સરકારો તથા રાજકીય પક્ષોની કેવા પ્રકારની મદદની જરૂર છે?

અમે અહીં સૌથી ગરીબ અને નબળા લોકોને સક્ષમ બનાવવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં કેટલાંક પગલાં સૂચવીએ છીએ:

- આર્થિક પ્રશ્નોની આસપાસનું સંગઠન સૌથી વધુ અસરકારક એ અર્થમાં હોય છે કે તે ગરીબોનું કલ્યાણ વધારવામાં ફાળો આપે છે

અને તેથી તેમની સંપૂર્ણ ભાગીદારી વધે છે. આ પ્રશ્નોમાં રોજગારીની સલામતી, આવકમાં વધારો અને વધુ સારા ભાવ આપતાં બજારોમાં પ્રવેશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગરીબોને માટે સામૂહિક રીતે માલમિલકતનું સર્જન એ પણ સક્ષમતાનું એક મજબૂત સ્વરૂપ છે કારણ કે આ જ માલમિલકત વંચિતતાના ચક્રને તોડે છે. માલમિલકત જ વધુ માલમિલકતના સર્જન તરફ, મૂડીસર્જન તરફ અને આર્થિક સાહસો ઉપરના નિયંત્રણ તરફ દોરી જાય છે. આ માલમિલકત જમીન અને ઢોરઢાંખર જેવી ભૌતિક હોઈ શકે છે અથવા ધિરાણ અને બચત જેવી નાણાકીય હોઈ શકે છે. ખાસ કરીને એ મહિલાઓ

વિકાસલક્ષી કાર્યોમાં મહિલાઓનું નેતૃત્વ

માટે માલમિલકત ખૂબ મહત્વની છે કે જેમની પાસે કશી મિલકત નથી અને તેથી તેઓ નિર્બળ છે.

- સંગઠનોનાં નવાં કાનૂની સ્વરૂપોની જરૂર છે. ભારતમાં આજે જે પ્રકારનાં સંગઠનો છે તેમાં ઘણાં બધાં એવાં છે કે જે ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતો સાથે મેળ ખાતાં નથી. ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટો અને સોસાયટીઓ ખૂબ જ 'સખાવતલક્ષી' છે અને તે લોકો દ્વારા અંકુશિત કામકાજને વિકસવા દેતાં નથી. સહકારી મંડળીઓ વધારે પડતા નિયમોથી અંકુશિત હોય છે. સ્વસહાય જૂથોનું કોઈ કાનૂની માળખું નથી.

નવાં કાનૂની સ્વરૂપોની જરૂર છે કે જેથી બીજાં અનેક પુષ્પો ખીલી શકે.

- ખાનગીકરણ અને ઉત્તરદાયિત્વ લોકસંગઠનો તરફ અભિમુખ થવાં જોઈએ. સરકારની માલિકીનાં સંસાધનોનું ખાનગીકરણ જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં લોકસંગઠનોની તરફેણમાં થાય તે જરૂરી છે. તે વધુ ઉત્પાદક છે અને તે વધુ નિશ્ચિતપણે ક્ષમતા વધારનારું છે. તળાવ સ્થાનિક માછીમારોને અપાય, જંગલ સ્થાનિક વનવાસીઓને અપાય, બજારનું સ્થળ સ્થાનિક દુકાનદારોને અપાય, નહેર સ્થાનિક ખેડૂતોને અપાય એ વધુ ઈચ્છનીય છે. સરકાર રેશનની દુકાનો, આરોગ્ય સંભાળ, શિક્ષણ વગેરે જેવી જે સેવાઓ પૂરી પાડે છે તે ગરીબો માટે વધુ ઉત્તરદાયી બને તે જરૂરી છે. તે આંશિક રીતે સેવા પૂરી પાડનારાને વધુ ઉત્તરદાયી બનાવીને અને આંશિકપણે સેવાના સંચાલનમાં સ્થાનિક લોકોને ભાગીદાર બનાવીને કરી શકાય.
- સ્ત્રીઓ માત્ર લાભાર્થીઓ નહિ પણ વિકાસની પ્રક્રિયામાં નેતા બને તે જરૂરી છે. સ્ત્રીઓ માટે સક્ષમતાનો અર્થ છે સમગ્ર કુટુંબની અને અંતે સમુદાયની સક્ષમતા. અમારો એ અનુભવ છે કે સ્ત્રીઓ રોજરોજના વિકાસના પ્રશ્નો અને બાળકો, કુટુંબ તથા સમુદાયના કલ્યાણના પ્રશ્નો ઉઠાવે છે. સ્ત્રીઓ વધુ યુક્તિપૂર્વક સંચાલન કરે છે અને સંવાદિતા જાળવવા માટે સમુદાયને સાથે રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે. સ્ત્રીઓ ઓછી હિંસક બને છે અને વિઘાતક પ્રવૃત્તિઓ

ઓછી કરે છે, અને સ્થાપિત હિતો તથા રાજકીય હિતો તેમને આસાનીથી પોતાનામાં સમાવી શકતાં નથી. શક્ય હોય ત્યાં સુધી લોકસંગઠનોનું નેતૃત્વ સ્થાનિક મહિલાઓના હાથમાં હોવું જોઈએ.

- કદાચ સૌથી મહત્વનું કામ લોકસંગઠનોનું મહત્વ સમજાવવાનું છે. એવી નીતિઓ હોવી જોઈએ કે જે તેમને પ્રોત્સાહન આપે, ટેકો આપે અને તેમને વિકસવા દે. ‘સેવા’ સાથેના મારા છેલ્લાં ૨૦ વર્ષના અનુભવ દરમ્યાન મેં જોયું છે કે જ્યાં સક્ષમતા વધારનારી વિચારધારા હોય (જેમ કે, અમારા કિસ્સામાં ગાંધીવાદી વિચારધારા હતી), જ્યાં ગરીબ સ્ત્રીઓને માન આપવામાં આવતું હોય, જ્યાં તેમને તેમનાં મંતવ્યો વ્યક્ત કરવા દેવાતાં હોય, જ્યાં તેમને સામાજિક અને આર્થિક બંને ક્ષેત્રે તકો અપાતી હોય અને સૌથી મહત્વનું તો એ છે કે જ્યાં તેઓ સંગઠનની પ્રક્રિયામાં પ્રવેશતી હોય, ત્યાં તેઓ સક્ષમ બને છે અને વિકાસના કામમાં નેતા બને છે અને માત્ર અન્ય ગરીબ મહિલાઓને જ નહિ પણ સમગ્ર સમાજને માટે પથપ્રદર્શક બને છે.
- લોકસંગઠનોની ક્ષમતા વધારનારા સઘન કાર્યક્રમ અને સહયોગ હાથ ધરાવા જોઈએ. બધો જ શક્ય સહયોગ જે સંગઠનો તથા સંસાધનોની વ્યવસ્થા કરવા માટેની લોકોની શક્તિનો વિકાસ કરવા માટે ઉપયોગી છે તે આ સ્તરે સક્ષમતા માટે જરૂરી છે. આ કાર્ય ફક્ત બિનસરકારી સંસ્થા કે સરકાર દ્વારા જ નહીં પરંતુ મહાવિદ્યાલયો અને વ્યવસાયી તાલીમ શાળાઓ દ્વારા થવું જોઈએ.

પૃષ્ઠ ૧૮નો શેષ ભાગ

સામાજિક સૂચકાંકોને ઓળખી કાઢવાનું પણ પરિયોજનામાં સામેલ વિવિધ કર્તાઓ કે હિતધારકો પરિવર્તન અંગે જે વિવિધ દૃષ્ટિકોણો ધરાવે છે તેમના પર આધાર રાખે છે. આ હિતધારકોમાં દાતાઓ, અમલ કરનારાઓ અને સહભાગીઓનો સમાવેશ થાય છે.

પરિયોજના જ્યારે શરૂ થાય ત્યારે હંમેશાં સૂચકાંકો દર્શાવવાનું કે તેમને વિશે આગાહી કરવાનું આસાન નથી. તે હિતધારકો વચ્ચેની ચર્ચાઓ અને કાર્યક્રમ દરમ્યાનના સંવાદની આંતરિક પ્રક્રિયામાંથી ઊભા થવા જોઈએ. પરંતુ આ પ્રક્રિયા સભાનપણે હાથ ધરવી જરૂરી છે.

સૂચકાંકો નક્કી કરતી વખતે સમુદાયમાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ (જેન્ડર વિશ્લેષણ) જે સમાજમાં સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ અને સહભાગિતાને અસર કરે છે. એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું જોઈએ કે જે કંઈ પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ દરમ્યાનગીરી થશે તે સમુદાયની મહિલાઓને અસર કરશે. સ્ત્રીઓ પર પરિયોજનાની બદલાતી અસરો સમજાવતા

સૂચકાંકો નક્કી કરવાનું મહિલાઓની સામેલગીરી વધારવા માટે મહત્વનું છે. એને માટે માત્ર મહિલાઓ માટેની જ નહિ પણ તમામ પરિયોજનાઓ માટે સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાનું વિશ્લેષણ જરૂરી છે.

ઉપયોગી સંદર્ભ

૧. મેઝડન, ડેવિડ અને ઓકલે, પિટર; ‘ઈવેલ્યુએટિંગ, સોશયલ ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ્સ’, ઓક્સફર્ડ, ઓક્સફામ, ૧૯૯૦.

૨. સ્ટિફન્સ અને નાટપ્રયા; ‘ટેકિંગ હોલ્ડ ઓફ રુરલ લાઈફ’, બેંગકોક, થાઈલેન્ડ, એફએઓ/યુએન પ્રાદેશિક કાર્યાલય, ૧૯૯૦.

૩. નારાયણ, દીપા; ‘પાર્ટિસિપેટરી ઈવેલ્યુએશન : ટૂલ્સ ફોર મેનેજિંગ ચેન્જ ઈન વોટર એન્ડ સેનિટેશન’, વોશિંગ્ટન ડીસી, વિશ્વ બેંક, ૧૯૯૩.

૪. શેટ્ટી, સલિલ; ‘ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ્સ ઈન એસેસિંગ એમ્પાવરમેન્ટ’, પ્રિયા, નવી દિલ્હી, ઓકેઝનલ પેપર સિરીઝ નં.૩.

સક્ષમતા - એક પ્રક્રિયા

લોકોની 'સક્ષમતા' વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. વિકાસનાં કામોનો વ્યાપક તળ અનુભવ ધરાવતા 'બિહેવિયર સાયન્સ સેન્ટર'ના શ્રી જિમી સી.ડાભીએ તૈયાર કરેલા આ લેખમાં એક પ્રક્રિયા તરીકે અને સિદ્ધાંત તરીકે સક્ષમતાનું શું મહત્ત્વ છે અને તેનાં શું વિધાયક પરિણામો આવી શકે છે તે દર્શાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવના

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં વર્તુળોમાં લોકોની સક્ષમતા (એમ્પાવરમેન્ટ ઓફ પીપલ) શબ્દો સતત વપરાય છે. 'લોકોની સક્ષમતા'ને હવે વિકાસના એક નવા અભિગમ તરીકે સમજવામાં આવે છે, તે સખાવત, કલ્યાણ અને સામુદાયિક વિકાસના અભિગમોથી ભિન્ન ખાસ કરીને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે કંઈક અંશે એ સૂત્ર બની ગયું છે. તેઓ એને નામે નાણાં આકર્ષી શકે છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના અસ્તિત્વને વાજબી ઠરાવવા માટે પણ આ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. માત્ર સૂત્ર તરીકે 'સક્ષમતા' શબ્દના ઉપયોગથી એનો અર્થ મર્યાદિત બને છે અને જે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ખરેખર સત્તાહીનો, છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલાઓ, આદિવાસીઓ, દલિતો અને મહિલાઓને સક્ષમ બનાવવા પ્રતિબદ્ધ છે તેમને પણ અપયશ આપે છે. આ લેખમાં આ શબ્દના વિવિધ અર્થો આપવામાં આવ્યા છે અને સક્ષમતાના ખ્યાલનું મૂળ અને સમજ પૂરાં પડાયાં છે. સક્ષમતાના ખ્યાલ અને તેના સૂચકાંકો (માપવા માટેના આધારો) ઉપર પ્રકાશ ફેંકવા સત્તાના ખ્યાલ અને તેનાં સ્ત્રોતો વિશે પણ અહીં ચર્ચા કરાઈ છે. લોકોની સક્ષમતાના માપદંડો તરીકે વ્યક્તિ અને સમુદાયનાં વર્તન અને વલણોની તરાહ પર પણ અહીં પ્રકાશ ફેંકાયો છે.

'સક્ષમતા'ની વ્યાખ્યા બાંધતાં પહેલાં આપણે 'સત્તા' (પાવર) શબ્દને સમજીએ. સત્તા એક વ્યાપક ખ્યાલ છે અને તેની નિશ્ચિત વ્યાખ્યા બાંધવી અઘરી છે (ફિન્યમ અને રહોડ્સ- ૧૯૮૨). આ મુશ્કેલી છતાં સત્તા સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે અને સંગઠન ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થીઓ માટે મોટો વિષય બની રહ્યો છે. સત્તાને ભૌતિક અર્થમાં પણ સમજી શકાય. એટલે કે માત્ર તાકાત કે બળ. પણ આ અર્થથી આપણે સત્તા વિશે બરાબર સમજ કેળવી શકતા નથી. આપણે તો 'લોકોના વિકાસના સંદર્ભમાં' સત્તાને ધ્યાનમાં લઈએ છીએ. શબ્દકોશ સત્તાનો અર્થ 'કંઈક કરવાની ક્ષમતા' એવો આપે છે, તે શરીર અથવા મનની બાબત છે (હોર્નબી અને અન્ય-૧૯૬૩). હું ઈચ્છિત લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટેની ક્ષમતાને સત્તા ગણું છે. દા.ત. ફરિદને વાહન ચલાવવું છે તો એ લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવાની તેની ક્ષમતાને સત્તા કહી શકાય.

લોકોને પ્રભાવિત કરવાની ક્ષમતાને પણ સત્તા કહી શકાય કે જેનાથી તેમનામાં પરિવર્તન આવે. ફિન્યમ અને રહોડ્સ કહે છે કે "સત્તા એ લોકોની સર્જનાત્મકતા અને સંગઠનાત્મક ફેરફાર માટેની શક્યતાઓ છે." મેક્સ વેબરે એમ કહ્યું છે કે અમુક રીતોએ કામ કરવાની સંભવિતતા સત્તા રજૂ કરે છે. આમ, સત્તાની અનેક અર્થઘાયાઓ છે. પણ સરળ ભાષામાં આપણે એટલું કહી શકીએ કે તે ઈચ્છિત લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવાની અને કાર્ય કરવાની કે પ્રભાવ પાડવાની ક્ષમતા છે.

સક્ષમતાનો ખ્યાલ

'સક્ષમતા'નો ખ્યાલ 'સત્તા' સાથે ખૂબ જ નજીકથી સંકળાયેલો છે. સત્તા વિશેની આપણી સમજને આધારે સક્ષમતાની વ્યાખ્યા આપણે એ રીતે આપી શકીએ કે સક્ષમતા પોતાને અથવા બીજાઓને સહાયરૂપ થવાની એક પ્રક્રિયા છે કે જેમાં વ્યક્તિ પોતાનામાં અને બીજાઓમાં બુદ્ધિ, સંવેદના અને વર્તનમાં રોકાણ કરે છે કે જેના દ્વારા લોકોને પોતાના લક્ષ્યાંકો પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા મળી હોય તેવી અનુભૂતિ થાય છે. આર. કાર્કફ (૧૯૮૮) સક્ષમતાને રોકાણ અથવા અધિકૃતતાનું કાર્ય ગણે છે કે જેના દ્વારા લોકો અને સંગઠનો તેમના લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા સક્ષમ બને છે. સેઠ કીસબર્ગ એની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે: "સક્ષમતા એક પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા લોકો અને/અથવા સમુદાયો તેમના પોતાના જીવન અને જીવન પર અસર કરતા નિર્ણયો ઉપર અંકુશ અથવા નિપુણતા વધારે છે." હું સમજું છું ત્યાં સુધી સક્ષમતા એક કાર્ય છે, એક પ્રક્રિયા છે અને હું એમ પણ કહીશ કે આ પ્રક્રિયાનાં પરસ્પરને અસર કરનારાં ત્રણ પાસાં છે : વ્યક્તિ, જૂથ, સંસ્થાકીય અને સમુદાયમાંની પ્રક્રિયાઓ કે જેમાં વ્યક્તિઓ વસે છે અને કાર્યરત છે.

આમ, કોઈ સક્ષમ વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાય એ છે કે જે પોતાના લક્ષ્યાંકો પ્રાપ્ત કરવા માટેની અને પોતાના જીવન પર નિયંત્રણ અને નિપુણતા અંગેની સત્તાની અનુભૂતિ કરે છે. એટલે એ સત્તાનાં સ્ત્રોતો સમક્ષ નજર ફેંકવા માટે તે સહાયરૂપ થાય છે. સત્તાનાં સ્ત્રોતોને બાહ્ય અને આંતરિક એમ બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. પહેલાં આપણે બાહ્ય સ્ત્રોતોને જોઈએ. જ્ઞાનને સત્તાનાં બાહ્ય સ્ત્રોતોમાંનું એક સ્ત્રોત ગણી શકાય. તે વ્યક્તિ અથવા જૂથને સત્તા આપે છે(બ્યુકનન અને હુઝીન્સ્કી - ૧૯૮૫). આ જ્ઞાન વ્યવહાર કે વૈચારિક હોઈ શકે છે. કોમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરવો, ટ્રેક્ટર ચલાવવું, પરંપરાગત ઢોલ બનાવવું વગેરે વ્યવહાર જ્ઞાનનાં ઉદાહરણો છે. આમ, અનૌપચારિક અને ઔપચારિક

શિક્ષણ માહિતી, જ્ઞાન અને શાણપણ સત્તાની પ્રાપ્તિમાં મદદ કરી શકે છે.

સત્તાનું બીજું એક સ્રોત સંગઠન કે જૂથમાં વ્યક્તિનો હોદ્દો છે. જૂથમાં દરેક હોદ્દા સાથે તેનું મૂલ્ય સંકળાયેલું હોય છે કે જેના દ્વારા હોદ્દેદાર વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિઓ પર પ્રભાવ પાડી શકે છે. એક પ્રધાન, શિક્ષક, સાધ્વી લોકો પર સત્તા ધરાવે છે કારણ કે તેઓ હોદ્દો ધરાવે છે અને લોકો એ હોદ્દાને સ્વીકારે છે. રાજકીય સત્તા એ રીતે વિચારી શકાય કે કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથને રાજકીય ક્ષેત્રમાં લાભદાયક પરિસ્થિતિમાં મૂકવાં.

સંપત્તિ સત્તાનું બીજું એક સ્રોત છે. સંપત્તિ એટલે માલમિલકત, આવક કે ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરનું નિયંત્રણ કે જેના દ્વારા લોકો ઈચ્છિત વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે અને ઈચ્છિત લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરી શકે છે. તેને પણ જે. એમ. હેરેડેરો(૧૯૮૩) આર્થિક સત્તા તરીકે ઓળખાવે છે. અંતરાત્મા એ પણ સત્તાનું એક સ્રોત છે. તેને આંતરિક સત્તા અથવા અંદરની સત્તા તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. કેટલાક તેને વ્યક્તિની આત્મા અથવા આધ્યાત્મિક સત્તા તરીકે ઓળખે છે. આ સત્તાનાં મૂળ વ્યક્તિના પોતાનામાં છે. વ્યક્તિમાં રહેલા સારા ગુણો, આત્મચેતનાની ઊંડી સમજ, અધિકૃતતા, સાતત્યપૂર્ણતા સત્તાનાં સ્રોત બને છે. તેના દ્વારા તે બીજી વ્યક્તિઓ કે પરિસ્થિતિ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. હેરેડેરો (૧૯૮૩) તેને વ્યક્તિગત સત્તા તરીકે એટલે કે ‘પોતાનામાં પૂર્ણ થવાની ક્ષમતા’ તરીકે ઓળખાવે છે.

‘સક્ષમ બનાવવા’ના સંદર્ભમાં એમ વિચારવું મદદરૂપ થઈ શકે તેમ નથી કે કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથ બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથને સક્ષમ બનાવે છે. તો તે પાઉલો ફેરેએ કહ્યું છે તેમ થાપણ (બેંકિંગ) શિક્ષણ બની જશે કે જેમાં જ્ઞાન આપવું એ જેમને અજ્ઞાન ગણવામાં આવે છે તેમના માટેની સખાવત છે. ‘હું બધું જાણું છું અને તમે કશું જાણતા નથી’ એવી માન્યતા એમાં પ્રદર્શિત થાય છે. સંપૂર્ણપણે અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે એમ ગણવામાં આવે છે અને શિક્ષક નામના વચ્ચેટિયાના અસ્તિત્વને વાજબી ઠરાવવામાં આવે છે. એનાથી વિરુદ્ધ, સક્ષમતા એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં મદદકર્તા વ્યક્તિ કે જૂથને સત્તાનાં સ્રોત મેળવવામાં સાથ આપે છે અને એ રીતે સક્ષમતાની પ્રક્રિયાનો માર્ગ મોકળો કરે છે. તેથી એમાં મદદકર્તા કશુંક આપનાર દાતા નથી પણ સાથી છે. તેમાં એકપક્ષીય અવલંબનને બદલે પરસ્પરાવલંબનની જરૂરિયાતને પિછાણવામાં આવે છે. સેઠ કીસબર્ગ તેમની વ્યાખ્યામાં એમ સૂચવે છે કે સક્ષમતા એક પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા લોકો અને સમુદાયો તેમના પોતાના જીવન

જ્ઞાન શક્તિ છે

અને જીવન પર અસર કરતા નિર્ણયો પર અંકુશ અથવા નિપુણતા વધારે છે અને અમલમાં મૂકે છે. આ જોતાં મને એમ જણાય છે કે સત્તાપ્રાપ્તિ એ એક પ્રક્રિયા છે અને તે વ્યક્તિના પોતાનામાં જ શરૂ થાય છે અને એ રીતે તે વ્યક્તિઓના જૂથ કે સમુદાયમાં પણ શરૂ થાય છે. જો સક્ષમતા એક પ્રક્રિયા છે એમ આપણે સ્વીકારીએ તો આપણે એ પણ સ્વીકારવું પડે કે પ્રક્રિયા સ્થિર નહિ પણ ગતિશીલ હોય છે. સક્ષમતાના શિક્ષણશાસ્ત્ર પર આ વિચારની ખૂબ મહત્ત્વની અસર પડે છે. સક્ષમતાની પ્રક્રિયા સ્થિર છે એમ સમજી લેવામાં આવે તો સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સત્તા નક્કી કરનારાં પરિબળોમાં આવતા ઐતિહાસિક ફેરફારોના મહત્ત્વને અવગણવાનો ભય રહે છે. આથી એને ગતિશીલ પ્રક્રિયા ગણવી એ વધારે યોગ્ય છે. અહીં અન્ય વિવિધ જૂથો અને વ્યક્તિઓના સંદર્ભમાં સતત સક્ષમતા મેળવતા

અને ગુમાવતા લોકોની બદલાતી પરિસ્થિતિની તુલનાત્મક રીતે વાત કરવામાં આવે છે.

એ નોંધવું મહત્વનું છે કે સત્તાનાં સ્ત્રોતો હોવા માત્રથી વ્યક્તિ કે જૂથ સક્ષમ બને જ એવું જરૂરી નથી. ખંભાત, કપડવંજ, બોરસદ અને ધંધુકા તાલુકામાં કેટલાક દલિત સમુદાયો પાસે ખેડાણ કરી શકાય અને સારી રીતે જીવન જીવી શકાય એટલી પૂરતી જમીન છે, પણ તેઓ એક સમુદાય તરીકે હજુ સક્ષમ બન્યા નથી. એ જ રીતે ઘણી વાર શહેરોના બુદ્ધિજીવીઓ અને વ્યવસાયીઓ પાસે જ્ઞાન હોઈ શકે છે અથવા વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં નાણાં હોઈ શકે છે, પણ વ્યક્તિઓ તરીકે તેઓ સક્ષમ ન હોય એમ પણ બને. તેમનામાં સક્ષમતા માટે માનવતાની જરૂર હોય એમ પણ બને. સક્ષમતા માનવતાનાં મૂલ્યો અને વલણોની સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે. તે મનુષ્યના જીવનને અંદરથી અને આસપાસથી સમૃદ્ધ કરે છે. તેથી મારા મતે તો સક્ષમતાને સત્તાનો પુરવઠો પૂરો પાડવાનું કાર્ય કરનારી નહિ પણ બીજાઓને માટે માર્ગ મોકળો કરવાની અને બીજાઓને સાથ આપવાની પ્રક્રિયા સમજવી જોઈએ.

સક્ષમતાનું માપન

સિદ્ધ થયેલી સક્ષમતાને માપવાના નિર્દેશકો કયા કયા છે ? કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથ સક્ષમ બન્યું છે એમ આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ ? સક્ષમતાની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિ કે જૂથનું વર્તન છે અને પોતાના પ્રત્યે, બીજાઓ પ્રત્યે અને આવી પડેલી પરિસ્થિતિ પ્રત્યેના વલણમાં આવેલું પરિવર્તન છે. સક્ષમતાની તીવ્રતા માપવાનો એક માપદંડ વિપરીત પરિસ્થિતિમાં પણ ક્ષમતા, હિંમત અને શાંત ચિત્તે તેનો સામનો કરવાની તૈયારી છે. ખંભાત, દાંતા અને ધંધુકા તાલુકાનો અમારો અનુભવ એવો છે કે દલિત, આદિવાસી અને અન્ય પછાત સમુદાયોએ દમન અને અત્યાચાર સામે હિંમત અને તાકાતનું પ્રદર્શન કર્યું છે. તેઓ એક અને સંગઠિત રહ્યા છે અને હિંસા તથા અત્યાચાર સામે અવાજ ઉઠાવ્યો છે એ તેમની સક્ષમતાનો પુરાવો આપે છે. ગોલાણા અને તેની આસપાસનાં ગામોના દલિતોએ દરબારો દ્વારા થતા પોતાના જ્ઞાતિગત, વર્ગીય અને જાતીય શોષણ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો અને ચાર દલિત પુરુષોની ૨૫-૧-૧૯૮૭ના રોજ દરબારોએ હત્યા કરી. આમ, તેમણે તેની કિંમત પણ ચૂકવી. દલિતોએ કેટલાંક પ્રભાવક જૂથો દ્વારા સરકારી સત્તાવાળાઓને ખરીદી લેવાની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કર્યો અને સર્વોચ્ચ અદાલત સુધી કાનૂની લડાઈ આપી અને ગુનેગારોને જેલના સળિયા પાછળ પણ ધકેલ્યા.

જે વ્યક્તિ વિચારો, વર્તન અને લાગણીમાં આત્મજાગૃતિ દર્શાવે છે તે સક્ષમ છે એમ કહેવાય. દા.ત. કોઈ વ્યક્તિ પોતાના કોષ વિશે અને તેની સાથેની પોતાની અંદરની વિચારપ્રક્રિયા વિશે જાગૃત થાય. કેટલીક વાર લાગણી અને વર્તન પરસ્પર મેળ ખાતાં નથી. જેમ કે, કોઈ કોષિત હોય પણ તેના ચહેરા પર હાસ્ય પણ હોય. જે સક્ષમ

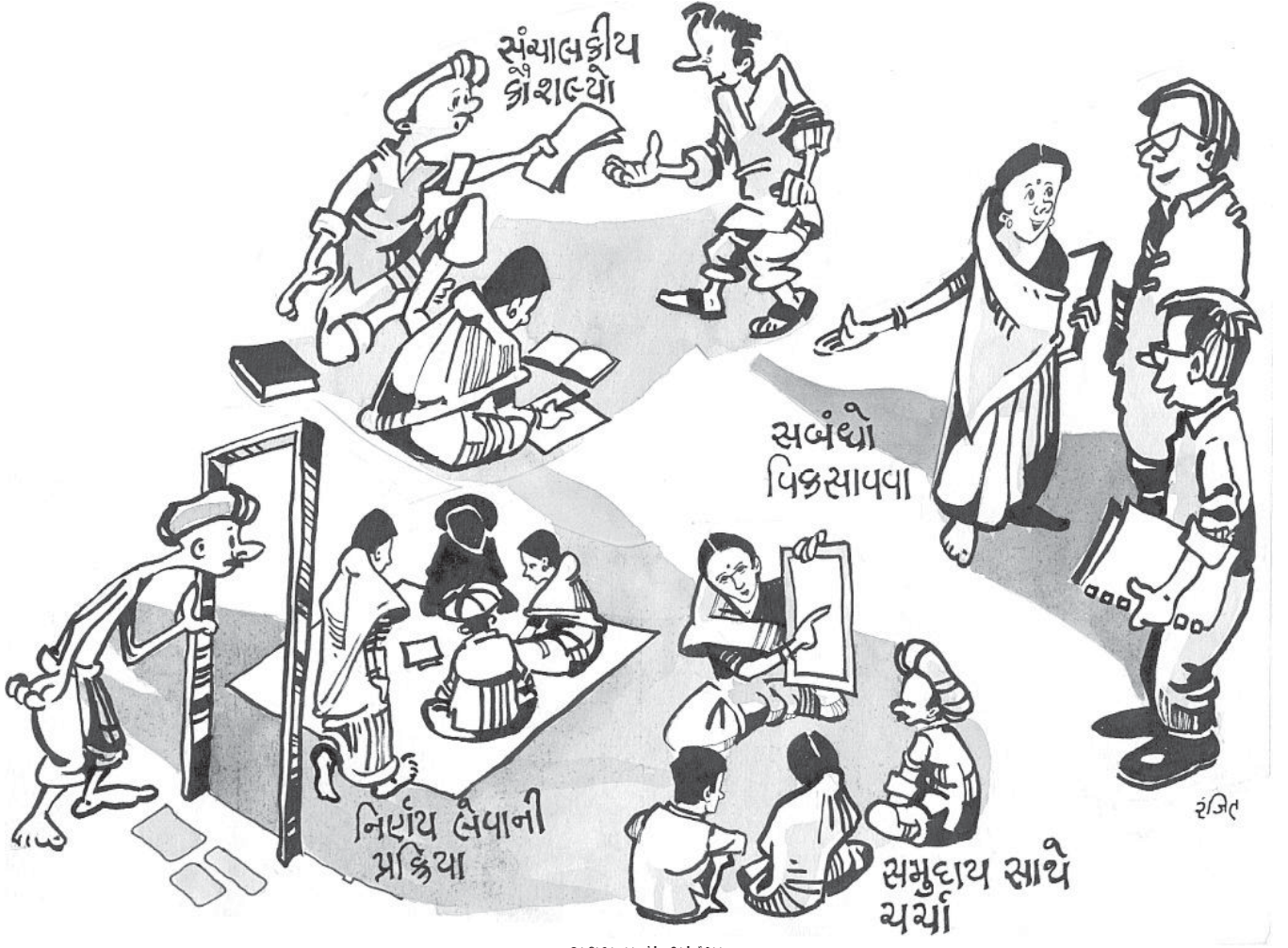
વ્યક્તિ છે તે આવા વિરોધાભાસ વિશે જાગૃત છે અને તે વધારે સુસંગત બનવાનો પ્રયાસ કરે છે. જે દલિત સ્ત્રી-પુરુષો તાલીમ માટે બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટરમાં આવે છે તેઓ ગામમાં પોતાને પડતી મુશ્કેલીઓ વર્ણવતી વખતે હસતા રહેતા હોય છે. તમે હાસ્યની ઉપર સહેજ ચીરો મૂકો તો તમે એ હાસ્યની અંદર અપમાન, તિરસ્કાર અને વેદનાને છુપાયેલાં જોઈ શકશો. જેઓ અપમાન, તિરસ્કાર અને વેદના સહન કરે છે તેઓ તે પ્રસંગોએ ગુસ્સે થઈ શકે પણ જેઓ સત્તાવિહીન છે અને જેઓ પોતાની જાતને જ નીચા સમજે છે તેઓ પોતાની લાચાર પરિસ્થિતિ સામે જ હસે છે. સક્ષમતાની પ્રક્રિયા વ્યક્તિના આ વર્તનમાં અને આંતરિક ચેતનામાં પરિવર્તન આણે છે. આમાંના કેટલાક લોકોને હવે જ્યારે ગામનાં માથાભારે તત્વો, અધિકારીઓ, ‘બાપુઓ’ રંજાડે છે ત્યારે તેઓ લાચાર હાસ્ય વેરતા નથી પણ તેમના અમાનવીય વર્તનનો પ્રતિકાર કરે છે અને તેમને માનવીય બનવા ફરજ પાડે છે. જે વ્યક્તિ કે જૂથ કોઈ કાર્ય હાથ ધરવાનો, લોકોનો સામનો કરવાનો, વિવિધ પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાનો કે પોતાનો મત મક્કમતાપૂર્વક અને સંવેદનશીલતાથી રજૂ કરવાનો આત્મવિશ્વાસ ધરાવે છે તે સક્ષમ છે એમ કહેવાય. ઘણી વાર છેવાડે રહી ગયેલા સ્ત્રી-પુરુષો કોઈ સરકારી અધિકારી, પોલિસ મથકની મુલાકાતે જાય ત્યારે કે સંબંધિત વ્યક્તિ સમક્ષ પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરે ત્યારે ડર અનુભવે છે. સક્ષમતાનો અર્થ એ છે કે આ પરિસ્થિતિમાં કોઈ શરમ, ભય કે ચિંતાનો અનુભવ જ ના થાય. ભાલ બારા દલિત મહિલા બચત અને ધિરાણ મંડળી (ખંભાત તાલુકાનાં ૪૩ ગામોની મંડળી)ની સ્ત્રીઓએ ૧૯૮૨માં ખંભાત તાલુકાના પાંદડ ગામે તેમની એક સભ્ય સ્ત્રીને સાસરિયાઓએ મારી નાખી હતી તેનો કેસ હાથમાં લીધો હતો. આ કેસમાં પોલિસના નરમ વર્તનના વિરોધમાં મહિલાઓ આણંદ ખાતે ડી.એસ.પી. સમક્ષ રજૂઆત કરવા ગઈ. મૃતદેહ પાછો મેળવાયો. સાક્ષીઓ જુબાની આપવા તૈયાર ના થયા એટલે અદાલતમાં કાનૂની લડતમાં હાર થઈ. પણ એ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓ જાતે જ એકત્ર થઈ એ સ્ત્રીઓની સક્ષમતાની નિશાની હતી.

ગરીબી, સામાજિક ભેદભાવ (સ્ત્રી-પુરુષ, જ્ઞાતિ) વગેરે અસલામતી ઊભી કરે છે અને પોતાને વિશેની વ્યક્તિની છાપને પણ તે વિકૃત કરે છે અને ઘણી વાર તે ભયંકર ઈર્ષામાં પરિણમે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે જેઓ ગરીબ નથી કે સામાજિક ભેદભાવનો ભોગ બનેલા નથી તેઓ ઈર્ષાળુ નથી હોતા, પણ તેમની ઈર્ષાનાં કારણો જુદાં હોય છે. સક્ષમ વ્યક્તિઓ પોતાનાં જ્ઞાન, સ્વપ્રતિષ્ઠા અને ઓળખ વિશે વાસ્તવિક અને તંદુરસ્ત છાપ ધરાવતા હોય છે. આવી સક્ષમ વ્યક્તિ આંતરવૈયક્તિક સંબંધો દ્વારા જૂથને પણ સક્ષમ બનાવવાનો માર્ગ મોકળો કરે છે અને અંતે સંગઠન અને સમુદાય પણ સક્ષમ બને છે. આવાં સક્ષમ વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાય આત્મવંચના, દોષિતતા, દુશ્મનાવટ, કડવાશ, રોષ કે ઈર્ષાની ગ્રંથિઓથી પીડાતાં નથી. સક્ષમતાની પ્રક્રિયાનો અર્થ એ થાય છે કે વ્યક્તિ વ્યક્તિગત અને સામાજિક

અસલામતીનાં કાર્ય-કારણ સંબંધો તપાસવાનું શરૂ કરે છે, કારણ શોધવાનું અને તેનું વિશ્લેષણ કરવાનું આરંભે છે અને બીજાઓ ઈચ્છે છે માટે તે પોતાની જાતને દોષ નથી આપતો પણ ખરેખર જેને દોષ આપવો જોઈએ તેને તે દોષિત ઠરાવે છે. દા.ત. આદિવાસી કે હરિજન સ્ત્રીની બીજાઓએ તેની કરેલી જાતીય સતામણી માટે પણ તેને જ જવાબદાર ઠરાવવામાં આવે છે અને અંતે તે પોતાની જાતને જ જવાબદાર માનતી થાય છે. કોઈ સક્ષમ વ્યક્તિ કે સમુદાય જે ખરેખર દોષિત છે તેના ઉપર જ દોષ ઢોળે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ એવા આક્રમણનો પ્રતિકાર પણ કરે છે. દોષ દોષિત ઉપર જ ઢોળીને વ્યક્તિ આત્મસન્માનનું રક્ષણ કરે છે અને એ રીતે સક્ષમતાની પ્રક્રિયાને વધારે તીવ્ર બનાવે છે.

જે વ્યક્તિ કે જૂથ સક્ષમ છે તે કંઈ પણ શીખવા તૈયાર હોય છે, તે માહિતી ભેગી કરવાની અને તેનું વિશ્લેષણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે અને પછી તેનો અસરકારક ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતા પણ ધરાવે છે. સત્તાવિહીન સ્ત્રી-પુરુષ કે સમુદાય તેમને જે માહિતી અપાય તે સ્વીકારી લે છે, તેના વિશે કશીય ટીકા-ટિપ્પણ કરતા નથી અને

તેનો ઉપયોગ પણ જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં અને ત્યારે કરી શકતા નથી. સક્ષમ વ્યક્તિઓ અને સમુદાયો મહત્વની જણાતી બાબતો અંગે માહિતી માગે છે, તેને કાર્ય-કારણ સંબંધથી ટીકાત્મક રીતે તપાસે છે અને તેના વધુ ઉપયોગ માટે તેઓ આ માહિતીનું રૂપાંતર જ્ઞાનમાં કરે છે. આર. કાર્કફ સક્ષમતા વિશે કહે છે કે, “માહિતીની વ્યક્તિગત પ્રક્રિયા મહત્તમ બનાવવા માટે સર્જનાત્મક વ્યક્તિઓની સક્ષમતા ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે.” આમ, સક્ષમતા એ જ્ઞાનમાં વધારાની અને પ્રાપ્ત વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાન વચ્ચેના સંબંધમાં વધારાની પ્રક્રિયા છે. આ જ્ઞાન વિભાવનાત્મક, કૌશલ્યનું, કાર્યક્ષમતાનું અથવા અનુભવનું હોઈ શકે છે. દા.ત. રોહિણી ગામના લાલજીભાઈ મહેરામણ એસ.એસ.સી. પાસ થયા નથી અને દલિત છે. પણ તેઓ ખંભાત તાલુકાની સહકારી મંડળીઓના મહામંડળનું રૂ. ૨ કરોડનું કામકાજ સંભાળે છે અને ઘણી વાર તો બીએસસી ખાતે ફેલોશિપ પ્રોગ્રામના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમના કામકાજની રીત શીખવે છે. ખંભાત તાલુકાના વરસડા ગામના દલિત જડીબહેન અને ધંધુકા તાલુકાના પરછમના પુરીબહેન તેમણે મેળવેલાં કૌશલ્ય અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં શીખી ગયાં છે. તેઓ માત્ર પોતાના સમુદાય માટે જ

સક્ષમતાના પ્રક્રિયા

નહિ પણ અન્ય મહિલા જૂથો માટે ગુજરાતભરમાં તાલીમમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે, ઔપચારિક અને અનૌપચારિક બેઠકોમાં તથા પરિસંવાદોમાં પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

લોકો પોતાનાં જ્ઞાન, માહિતી અને અંતઃદષ્ટિનો ફાળો આપીને નિર્ણયપ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બનવાનું શીખે છે, તેના વિશે નિર્ણયો લે છે અને પછી તે નિર્ણયો અનુસાર કામ કરે છે. દા.ત. ખંભાતની ભાલ બારા દલિત મહિલા બચત અને ધિરાણ મંડળી અને ધંધુકાની ભાલ મહિલા ધિરાણ મંડળીમાં મહિલાઓની સંચાલન સમિતિ કોની કારકુન તરીકે નિમણૂક કરવી, નાદારો સામે ક્યાં પગલાં ભરવાં, કોને કેટલી રકમની લોન આપવી, નાણાં ક્યાં અને કેવી રીતે રોકવાં અને પોતાની સહકારી મંડળી દ્વારા કયો સામાજિક હેતુ પાર પાડવો વગેરે નિર્ણયો લે છે. આ સહકારી મંડળીઓમાં ધિરાણ પરત આવવાનો દર ૮૫ ટકા છે અને તેઓ ૧૫ ટકા વ્યાજે લોન આપે છે.

એક સક્ષમ મહિલા પોતે જે પરિસ્થિતિમાં છે અને પોતાની પાસે જે માહિતી છે તેનું ટીકાત્મક વિશ્લેષણ કરવાનું શીખે છે, તેને વ્યવસ્થિત ખ્યાલોમાં બાંધે છે અને નવા સિદ્ધાંતો વિકસાવે છે. એનો અર્થ એ છે કે સક્ષમ મહિલાઓ ભૂતકાળના અનુભવ અને મેળવાતી માહિતીને આધારે વિશ્લેષણ કરવામાં અને ખ્યાલો વિકસાવવામાં નિપુણતા મેળવે છે. મહિલાને ગામમાં નેતા બનવું એટલે શું એનો અર્થ સમજાય છે એટલું જ નહિ પણ તે એને સૈદ્ધાંતિક સમજ પણ આપે છે. ‘સંઘ પરિવાર’નાં કોમવાદી પરિબળો દ્વારા દક્ષિણ ગુજરાતમાં તાજેતરમાં ઝંખવાવ ખાતે ઊભી થયેલી મુસીબતમાં આદિવાસી મહિલાઓએ એકતા માટે જે ભૂમિકા ભજવી તે એમ દર્શાવે છે કે આ મહિલાઓ પોતાના રાજકીય લાભ માટે ધર્મને નામે આદિવાસીઓને વિભાજિત કરવા માટેની અસામાજિક કોમવાદી પરિબળોની વ્યૂહરચનાને પારખી શકે છે.

સક્ષમતાનો અર્થ એ છે કે એક સ્ત્રી અથવા સમુદાય સમુદાયમાંનાં જ કે તેની બહારનાં અન્ય સ્ત્રીઓ, પુરુષો કે જૂથો સાથે અસરકારક રીતે કામ પાડવાનું શીખે છે. દા.ત. શરમાળ શાંતાબહેન હવે દહેડા ખાતેના ‘અંત્યોદય વિકાસ શિક્ષણ કેન્દ્ર’ના ઉપપ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયાં છે અને એમના જેવી બીજી અનેક દલિત મહિલાઓ અસરકારક રીતે સ્ત્રીઓ-પુરુષોની બેઠકો યોજે છે, ચલાવે છે, તેમની પાસેથી પ્રતિભાવ મેળવે છે અને જરૂરી હોય ત્યાં તેમની સાથે સંઘર્ષમાં પણ ઊતરે છે. એ જ રીતે ઝંખવાવ(ભરૂચ તાલુકો)ના આદિવાસી લોકો ગુજરાતમાં કામ કરતા કોમવાદી ધર્મઝનૂની જૂથનો પ્રતિકાર કરી શકે છે અને એવાં પરિબળો સામે પગલાં ન ભરનાર ઉચ્ચ સરકારી અમલદારનો પણ પ્રતિકાર કરી શકે છે. સંગઠનના સંદર્ભમાં લોકો, જૂથો અને ટુકડીઓ પ્રતિભાવ આપવા અને મેળવવા, તે સમજવા અને મેળવાયેલા પ્રતિભાવ અનુસાર કાર્ય કરવા સ્વતંત્ર બને છે. દા.ત. અમ્મને એમ લાગે કે પોતે ભૂલ કરી છે ત્યારે તે માફી માગવા પણ તૈયાર થાય છે, જરૂર લાગે ત્યારે તે મક્કમ પણ બને છે અને પોતાને જ્યારે વિરોધાભાસ કે ચાલાકી દેખાય

ત્યારે તે બીજાઓ સામે સંઘર્ષમાં પણ ઊતરે છે. જે ટુકડીની ટીકા થાય છે તે બચાવનામું રજૂ કરે છે એવું નથી પણ તે ટીકાનો રચનાત્મક ઉપયોગ કરવાનું વિચારે છે અને અંતર્ખોજ તથા પરિવર્તન માટેની તક તરીકે તેને જુએ છે.

લોકોની સક્ષમતાનો બીજો એક નિર્દેશ એ છે કે સામાજિક અને આર્થિક રીતે સક્ષમ એવું સ્થાનિક સંગઠન ઊભું થાય કે જે લોકોની પોતાની માલિકીનું હોય અને તેમના દ્વારા જ તેનું સંચાલન થતું હોય. એનો અર્થ એ છે કે સ્થાનિક જૂથો બહારની સંસ્થાઓ અને પરિવર્તનના બાહ્ય ઠેકેદારો ઉપર નિર્ભર રહેતાં નથી પણ પોતે સંગઠિત થાય છે અને સમુદાયની જરૂરિયાતો પોતાના હાથે જ સંતોષવાની જવાબદારી ઉઠાવે છે. બજારલક્ષી અર્થતંત્ર અને વૈશ્વિક સંસ્કૃતિના આક્રમણને પરિણામે અનેક સમુદાયો અને જૂથો આર્થિક અને રાજકીય રીતે સત્તાહીન બની ગયાં છે (સેન-૧૯૯૭). સ્થાપિત હિતો અને રાજકીય નેતાઓ સત્તાહીનો ઉપર પોતાની પકડ યથાવત્ રાખવા અને વધારવા માટે અમાનવીય બજારલક્ષી અર્થતંત્ર અને વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે જે નાની સંસ્કૃતિઓ પરત્વે સહેજે ધ્યાન રાખતાં નથી. વર્ચસ્વ અને શોષણની આ પ્રક્રિયા નાણાકીય, રાજકીય, અમલદારશાહી અને ક્યારેક ન્યાયતંત્રનાં માળખાં અને પ્રક્રિયાઓ દ્વારા શક્ય બને છે. આવી વાસ્તવિકતાના સંદર્ભમાં સક્ષમતાને લોકોની સંગઠનાત્મક તાકાતના સંદર્ભમાં માપી શકાય. એ લોકોનું સંગઠન જ્યાં છેવાડે રહી ગયેલા, વંચિત અને સત્તાહીન છે તેઓ સંગઠનમાં માલિકી ધરાવતા હોય છે અને તેઓ જ નિર્ણય કરવાની, માર્ગદર્શન આપવાની અને અમલ કરવાની સ્થિતિમાં હોય છે. બીએસસીનું ધ્યેય અને પ્રયત્નો લોકોનાં સંગઠનો ઊભાં કરવાનું, તેમને મજબૂત કરવાનું અને તેમને ટેકો આપવાનું છે. અવલંબન અને બળવાની વિરુદ્ધ પરસ્પરાવલંબન વધે એ જૂથ, સંગઠન અને સમુદાયની સક્ષમતાની નિશાની ગણી શકાય. સર્જક નેતાની વાત કરતાં કાર્કફ (૧૯૮૮) સક્ષમતાને પરસ્પરાવલંબન સાથે સરખાવે છે. તેઓ એમ કહે છે કે સર્જક નેતાઓ લોકોને શીખતાં, કામગીરી કરતાં, ઉત્પાદન કરતાં અને ઉત્પાદનના સંગઠનની અંદર અને બહાર સંબંધો જોડતાં કરીને અને ઉત્પાદક ગ્રાહક વચ્ચે સંબંધ દર્શાવીને તેમને સક્ષમ બનાવે છે. સમુદાયની સક્ષમતાના સંદર્ભમાં તેનો અર્થ એ થાય કે સમુદાયની અંદર અને સમુદાયો વચ્ચેનું પરસ્પરાવલંબન વધશે અને તે સંયુક્ત રીતે લાભદાયી હશે. ભારતમાં જ્યાં સુધી જ્ઞાતિ કામ કરે છે ત્યાં સુધી સક્ષમતાને વરેલી સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાની વિચારધારા કામ કરતી થાય એ દૂરનું સપનું બની રહેશે.

એ ઉપરાંત સક્ષમતાની બીજી એક નિશાની છે અને તે છે અન્યાયી અને દમનકારી લાગતાં સમુદાય, પરંપરા અને સંસ્કૃતિનાં પરિબળોનો સામનો કરવાની અને તેમને બદલવાની ક્ષમતા વધવી. ભાલમાં મારો અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે મહિલાઓ સંસ્કૃતિમાં જે દમનકારી છે તેની સામે માત્ર વાંધો જ નથી ઉઠાવતી પરંતુ પુલ્લંબુલ્લા તેનો

પ્રતિકાર કરે છે અને એવા રીતરિવાજો સામે પડકાર ફેંકે છે. મોં ઢાંકવાનો વિરોધ તેમણે જ્ઞાતિના પંચ સમક્ષ ખુલ્લુંખુલ્લા કર્યો છે. એનો અર્થ એ છે કે બીજાઓમાં સકારાત્મક પરિવર્તન આણવાની શક્તિ અને સત્તા ધરાવવાં એ સક્ષમતાની જ નિશાની છે. કોઈ ટુકડી, સંગઠન અને સમુદાયમાં સક્ષમ સભ્યો અન્ય સભ્યોમાં પરિવર્તન આણવા પર અસર કરે છે. ખંભાત તાલુકાના વરસડા ગામનાં જડીબહેન વણકરે ગ્રામ પંચાયતના તેમની જ જ્ઞાતિના પુરુષોને પડકાર ફેંક્યો અને પંચાયતની કચેરીમાં એક દલિત સ્ત્રી ખુરશીમાં શા માટે ન બેસી શકે એવો સવાલ ઉઠાવ્યો. આમ, તેણે તેમનાં વર્તન અને વલણમાં ફેરફાર આણ્યો. પુરુષોએ પછી એ સ્વીકારવું પડ્યું કે ગામના આગેવાનોની સામે એક સ્ત્રી પણ ખુરશીમાં બેસી શકે છે અને તે ઘૂંઘટ નાખશે નહિ. આ રીતે પ્રણાલીગત પુરુષપ્રધાન સમાજમાં જે દમનકારી રિવાજ હતો તે દૂર થયો.

ઉપરોક્ત નિર્દેશકો કંઈ સંપૂર્ણ યાદી નથી અને તે કદી સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થયા નથી. તે એક પ્રક્રિયાનો ભાગ છે અને તેમાં ઘણી વાર મંદી આવી જાય છે. એટલે સક્ષમતા એક સતત ચાલતી માનવીય પ્રક્રિયા છે, તે સમાજ અને મિશ્ર સંસ્કૃતિમાં એક વ્યક્તિ, જૂથ કે સમુદાયમાં સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. વિકાસલક્ષી કામ કરનાર વ્યક્તિઓ કે સંગઠનો ઘણી વાર લોકોને સક્ષમ નથી બનાવતા પણ સક્ષમતાની પ્રક્રિયાનો માર્ગ મોકળો કરે છે અને તેમને ટેકો આપે છે. તેઓ એક રીતે તો એવું વાતાવરણ ઊભું કરે છે કે જેમાં સક્ષમતા ઊભી થઈ શકે. સક્ષમતાનો એક મહત્વનો માપદંડ એ છે કે જે વ્યક્તિ કે જૂથ સક્ષમતા મેળવવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે તે વધુ ને વધુ અવલંબી બનવાને બદલે પરસ્પરાવલંબી બને છે. દા.ત. ‘વર્ણ’ની વિચારધારા અને અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર ગુજરાતનાં મોટા ભાગનાં ગામોમાં છે કારણ કે દલિત સમુદાયો મજૂરી, રાજકીય તરફદારી અને અન્ય જરૂરિયાતો માટે ઉચ્ચ જ્ઞાતિનાં જૂથો પર અવલંબિત છે. જ્યારે આ અવલંબનનો સંબંધ પરસ્પરાવલંબનના સંબંધમાં ફેરવાય છે ત્યારે સમુદાયો એકબીજા પર સમજીને આધાર રાખતા થાય છે અને તેઓ તેમની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક જરૂરિયાતો પરસ્પર સંયુક્ત રીતે સંતોષે છે. આનો અર્થ જ એ થાય કે સક્ષમતા ઊભી થઈ છે.

જેઓ સક્ષમતાની પ્રક્રિયામાં સામેલ છે તેમને માટે સાવધાનીનો એક સૂર પણ વ્યક્ત કરવો અહીં અસ્થાને નથી. જૂથ કે સમુદાયમાં અસરકારક સક્ષમતા આવી હોય તો તે વર્ચસ્વ ધરાવતાં અને ભદ્ર વર્ગીય જૂથો કે સમુદાયોને ખતરાડૂપ લાગે છે. પરિવર્તનના ઉદ્દીપકોએ આ પરિબળોની ધારણા કરી લેવી જોઈએ અને તેમના પ્રતિકારને માટે તૈયાર થવું જોઈએ. એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ક્યારેક સક્ષમતાની પ્રક્રિયા અજ્ઞાની અથવા લુચ્ચા ભદ્ર વર્ગીય જૂથ દ્વારા જ શરૂ કરાય છે અને તેના પ્રત્યે વંચિતો અને ગરીબોએ શંકાની નજરે જોવું જોઈએ. તેથી વાસ્તવવાદી અભિગમ અપનાવવો જોઈએ કે જેથી

લોકોની સક્ષમતા વધારવા માટેની પરિયોજનાઓ અને કાર્યક્રમો વ્યાપક સર્વસ્વીકૃતિ ધરાવે અને સાથે સાથે જેઓ પોતાના અધિકારો ભોગવવાનો આરંભ કરે છે તેમને અજુગતી જ પ્રસિદ્ધિ મળે અને તેઓ જોખમમાં ન મુકાય તેનું ધ્યાન પણ રાખવું જોઈએ.

આમ, સક્ષમતા એ વ્યક્તિ, જૂથ, સંગઠન અને સમુદાયમાં સત્તાની પ્રાપ્તિ છે અને તે સત્તા એ માનસિક-સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય જીવનની નક્કર વાસ્તવિકતામાં મેળવાય છે કે જેનાથી વ્યક્તિ અને તેની આસપાસનું પર્યાવરણ વધુ માનવીય અને ન્યાયી બને છે.

સંદર્ભ

૧. બ્યુકનન ડી.એ. અને હુઝન્સ્કી એ.એ., ૧૯૮૫, ‘ઓર્ગેનાઈઝેશન બિહેવિયર : એન ઈન્ટ્રોડક્ટરી ટેક્સ્ટ’, પ્રેન્ટિસ હોલ ઈન્ટરનેશનલ યુકે.

૨. કાર્કફ આર., ૧૯૮૮, ‘એમ્પાવરિંગ - ધ ક્રિયેટિવ લીડર ઈન ધી એજ ઓફ ધ ન્યૂ કેપિટાલિઝમ’, એચઆરડી પ્રેસ, યુએસએ.

૩. હેરેડેરો જે. એમ., ‘કાસ્ટ એન્ડ કિશ્વયાનિટી, નવાજૂની’, ન્યૂમેન હોલ, બોક્સ-૪૦૦૨, અમદાવાદ.

૪. હોર્નબી એ. એસ. વગેરે, ૧૯૬૩, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, બીજી આવૃત્તિ, લંડન.

૫. ફિન્ચેમ આર. અને રહોડ્ઝ પી., ૧૯૮૨, ‘ધી ઈન્ડિવિજ્યુઅલ વર્ક એન્ડ ઓર્ગેનાઈઝેશન’, બીજી આવૃત્તિ, લંડન.

૬. મેક્સ વેબર, ૧૯૭૦, ‘ફોમ મેક્સ વેબર : એસેઝ ઈન સોશ્યોલોજી’, ભાષાંતર : એચ. એચ. ગર્થ અને સી. ડબલ્યુ. મિલ્સ, રોટલિજ એન્ડ કેગાન પોલ, લંડન.

૭. પરમાર વી. એસ. અને ફાન્કો એફ., ‘દલિત ઓર્ગેનાઈઝેશન્સ : રિકન્સ્ટ્રક્ચરિંગ રિયાલિટી’, પુસ્તક : ‘ધી ઈમર્જિંગ દલિત આઈડેન્ટિટી’, સંપાદક : ફર્નાન્ડિઝ ડબલ્યુ., ઈન્ડિયન સોશ્યલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, નવી દિલ્હી, ૧૯૮૬.

૮. સેન ગીતા, ‘ગ્લોબલાઈઝેશન ઈન ધ ટૂવેન્ટીફર્સ્ટ સેન્યુરી’, ધ યુવીએ ડેવલપમેન્ટ લેક્ચર, યુનિવર્સિટી ઓફ એમ્સ્ટર્ડમ, તા.૨૦-૬-૧૯૯૭.

૯. મેઈન્ટજિસ જી., ૧૯૮૭, ‘હ્યુમન રાઈટ્સ એજ્યુકેશન એન્ડ એમ્પાવરમેન્ટ : રિફ્લેક્શન ઓન પેડેગોજી’, પુસ્તક : ‘બ્યુપ્રિન્ટ ફોર સોશ્યલ જસ્ટિસ’-વોલ્યુમ- નં.૩, નવેમ્બર- ૧૯૮૭, લોયોલા યુનિવર્સિટી, ન્યૂ ઓર્લીન્સ.

પ્રક્રિયાલક્ષી વિકાસશીલ કાર્યક્રમોમાં નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન

દીપા સોનપાલ, શાલિની વર્મા અને બિનોય આચાર્ય દ્વારા લખાયેલા પુસ્તક ‘મોનિટરિંગ એન્ડ ઈવેલ્યુએશન - એ હેન્ડબુક ફોર ડેવલપમેન્ટ વર્કસ’(ડ્રાફ્ટ) ની સહાય દ્વારા પ્રસ્તુત લેખ ‘ઉન્નતિ’નાં સુશ્રી દીપા સોનપાલ તથા શ્રી બિનોય આચાર્ય દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

જે સામાજિક વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓમાં આખરી પરિણામ કરતાં વિશેષ ભાર પ્રક્રિયાઓ પર અપાય છે તેના લક્ષ્યાંકો માપવાનું કોઈ પણ રીતે આસાન નથી. સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયાઓ હંમેશાં અપેક્ષિત કે દૃશ્ય પરિણામોના સંદર્ભમાં જ સમજી ન શકાય. સ્વાભાવિક પ્રક્રિયાઓ ઘણી વાર અનપેક્ષિત પરિણામો તરફ દોરી જાય છે કે જે શરૂ કરાયેલી પરિયોજનાઓ કે કાર્યક્રમોના પૂર્વનિર્ધારિત લક્ષ્યાંકો અને અપેક્ષિત પરિણામો સાથે સુમેળ ખાતાં નથી. તેથી સામાજિક વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓનાં નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન આ અનપેક્ષિત પરિણામો પ્રત્યે ધ્યાન આપે તેવાં સંવેદનશીલ હોવાં જોઈએ અને તે આવાં અનપેક્ષિત પરિણામો શોધી શકે અને તેના વિશે ખુલાસો આપી શકે તેટલાં શક્તિશાળી હોવાં જોઈએ.

છેલ્લા બે દાયકા દરમ્યાન વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓની સામાજિક અસરો સમજવાનું અને ઓળખી કાઢવાનું જરૂરી બન્યું છે કારણ કે સામાજિક વિકાસના લક્ષ્યાંકો અને હેતુઓમાં બદલાવ આવ્યો છે. સેવા પૂરી પાડવા પર ધ્યાન આપતી સામાજિક વિકાસની વ્યૂહરચનાઓ નાણાકીય-બિનનાણાકીય સાધનો (ઈનપુટ) વિશે સ્પષ્ટ લક્ષ્યાંકો નક્કી કરી શકે છે અને તેને સંખ્યાત્મક રીતે માપી શકાય છે. સામાજિક વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓના લક્ષ્યાંકો સેવા પૂરી પાડવાથી બદલાઈને લોકોને સંસાધનોની પ્રાપ્તિ અને તેના પરના અંકુશની, આ સંસાધનોની સમાન વહેંચણીની લોકોની ક્ષમતા વધારવાની સહભાગિતા અને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા વધારવાની સમસ્યાઓ તરફ મંડાઈ છે તેથી તેમાં એક એવા અભિગમની જરૂર ઊભી થઈ છે કે જે માત્ર ભૌતિક કે સંખ્યાત્મક પરિણામ પર ભાર નથી મૂકતો પરંતુ એવી પ્રક્રિયા પર ભાર મૂકે છે કે જે સ્વભાવથી જ સામાજિક કે ગુણાત્મક હોય. તે નિર્ધારિત હેતુઓને જ પ્રોત્સાહન આપે છે અને તેમની સિદ્ધિ માટે સક્ષમ બનાવે છે. ગુણાત્મક મૂલ્યાંકન પરિયોજનાનાં લક્ષણો અને ગુણધર્મો વર્ણવવા સાથે વધુ તત્પર છે. તે ચાવીરૂપ માપદંડો કે નિર્દેશકો ઉપર આધારિત હશે અને તે પ્રક્રિયાને ધીરે ધીરે પ્રગટ કરશે(મેઝડન અને ઓક્લે-૧૯૯૦).

સામાજિક વિકાસની ગતિશીલ પ્રક્રિયાઓ સંબંધી સામાજિક કે ગુણાત્મક

નિર્દેશકો શોધી કાઢવાનું કામ મૂલ્યાંકન હાથ ધરવા માટેની પ્રક્રિયામાં મોટા પડકારરૂપ છે. મહિલાઓની ભાગીદારી અને તેમની સક્ષમતા વધારવા જેવા હેતુઓ અંગેની મોટી તકલીફ તેમનાં લક્ષણો નક્કી કરવાની નથી પરંતુ તે પરિયોજનાના આરંભે પરિણામો વિશે જે ધારણા કરવામાં આવે છે તેમાં રહેલી છે. મૂલ્યાંકન માટેનાં પરંપરાગત માળખાં નક્કી કરાયેલાં છે તેમાં કોઈ પણ ફેરફાર શક્ય નથી અને તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારની નિપુણતાની આવશ્યકતા રહે છે. આથી તેમાં સ્થાનિક જ્ઞાનના સમાવેશ માટે ભાગ્યે જ કશો અવકાશ રહે છે તથા પરિયોજના પૂર્ણ થયા પછી ઘણા લાંબા ગાળે દૃશ્યમાન બનતાં ઈચ્છિત પરિણામોની ચકાસણી માટે પણ નહિવત્ અવકાશ રહે છે. સામાજિક કે ગુણાત્મક નિર્દેશકોનું નિર્ધારણ એક એવો અભિગમ છે કે જેમાં સમાજવિજ્ઞાનોના અનેક સૈદ્ધાંતિક અભિગમોમાંથી સાર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. આદર્શ બાબત તો એ છે કે પરિયોજનાની પૂર્વતૈયારી અને અમલના માળખામાં જ મૂલ્યાંકન સમાવિષ્ટ હોય અને તે પરિયોજનાના સમગ્ર જીવનકાળ દરમ્યાન સતત પદ્ધતિસરના નિરીક્ષણ દ્વારા હાથ ધરાવું જોઈએ.

સામાજિક સૂચકાંકો વિકાસાવવાની પ્રક્રિયા

નિર્દેશકો એ છે કે જેનાથી પરિવર્તનને માપી શકાય છે. સામાજિક વિકાસલક્ષી પરિયોજનામાં સૂચકાંકો એવાં ચલિત પરિબલો છે કે જેમનો ઉપયોગ આપણે કેવી રીતે કામ કરીએ છીએ તેનાં નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન માટેનાં સાધનો તરીકે થાય છે. તે પરિવર્તનનાં વસ્તુલક્ષી માપ છે અથવા પ્રવૃત્તિ દ્વારા નીપજતાં પરિણામો છે. સૂચકાંકો એક ધોરણ પૂરું પાડે છે કે જેના દ્વારા પ્રગતિ માપી શકાય છે, આકારી શકાય છે અથવા દર્શાવી શકાય છે(સ્ટિફન્સ અને નાટપ્રયા-૧૯૯૦).

અપેક્ષિત પરિવર્તન હંમેશાં હકારાત્મક ન પણ હોય અથવા પૂર્વનિર્ધારિત પરિણામ સાથે મેળ ન પણ ખાતું હોય. સમયસર નિર્ણયો લેવા માટે ધારણા બહારનાં પરિણામો વિશે વિચારવાનું જરૂરી બને છે. સૂચકાંકો એવાં ધોરણો છે કે જેના દ્વારા પરિયોજનાના આરંભમાં જે હેતુઓ નિર્ધારિત કર્યા હોય તેના સંદર્ભમાં પરિવર્તન માપી શકાય છે. નક્કી કરાયેલા હેતુઓના આધારે પરિણામ કે પ્રગતિ માપવા માટે સૌથી સાનુકૂળ એવા સૂચકાંકો નક્કી થાય છે. જો મહિલાઓની આવક સર્જનની પ્રવૃત્તિનો મહત્વનો હેતુ કુટુંબની આવક વધારવાનો હોય તો મુખ્ય સૂચકાંક કુટુંબની ખરેખરી માસિક આવક માપશે. આ કિસ્સામાં મહિલાઓની સક્ષમતા કે જૂથની રચનાની પ્રક્રિયા માપવાનું શક્ય નહિ બને. આનો અર્થ એ છે કે પરિયોજનાના આરંભે જ હેતુઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવા જોઈએ.

કોઈ પણ વિકાસલક્ષી પરિયોજનામાં લક્ષ્યાંકો અને હેતુઓની સિદ્ધિ માટે પરિણામો ચોકસાઈપૂર્વક અને વાસ્તવિક રીતે માપવા માટે સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત સૂચકાંકો અનિવાર્ય છે. નિર્ધારિત લક્ષ્યાંકો સ્પષ્ટ રીતે માપી શકાય તેવા, પ્રમાણિત, વિશ્વસનીય, સંવેદનશીલ, ચોક્કસ, કરકસરયુક્ત અને સમયસરના હોવા જોઈએ. કોઈ પણ પરિયોજનામાં સૂચકાંકો ચાર પ્રકારના હોય છે : સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને પર્યાવરણીય.

સામાજિક પ્રક્રિયાનું માપન

ક. સામાજિક સૂચકાંકો

કાર્યક્રમ અન્વયે લોકોના સામાજિક સંબંધોમાં આવેલાં પરિવર્તનો માપવા તે વપરાય છે. ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમમાં એ ગરીબો અને જમીનદારો વચ્ચેના, ગરીબો અને શાહુકારો વચ્ચેના, ગરીબો અને બેંકો વચ્ચેના કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચેના સંબંધોમાં આવેલું પરિવર્તન કે મહિલાઓના દરજ્જામાં થયેલો વધારો હોઈ શકે છે. શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં તે શિક્ષકો અને લોકો વચ્ચેના સંબંધમાં આવેલું પરિવર્તન કે શિક્ષણ અંગેના વલણમાં આવેલો ફેરફાર વગેરે હોઈ શકે છે.

ખ. આર્થિક સૂચકાંકો

લક્ષ્યાંકિત વસ્તી, કુટુંબ કે સમુદાયના આર્થિક દરજ્જામાં આવેલું પરિવર્તન માપવા તે વપરાય છે. ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમમાં તે ઢોર, જમીન, જર-ઝવેરાત જેવી માલમિલકત, બેકારીનો દર,

વેતન દર, સ્થળાંતર વગેરેમાં થયેલો વધારો કે ઘટાડો હોઈ શકે.

ગ. રાજકીય સૂચકાંકો

સત્તાના માળખામાં આવેલા ફેરફાર કે રાજકીય પરિવર્તન માપવા માટે તે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમમાં તે નેતૃત્વના સ્વરૂપ પર આધારિત હોઈ શકે. તેમાં લક્ષ્યાંકિત લોકોમાં વેતન, રોજગારી, સામાજિક સેવાઓની પ્રાપ્તિ, જમીનના ખેડાણમાં બદલાવ, પ્રાકૃતિક સંસાધનો ઉપર સ્ત્રીઓનો અંકુશ વગેરે જેવા મુદ્દાઓમાં નેતૃત્વનો સમાવેશ થાય.

ઘ. પર્યાવરણીય સૂચકાંકો

પર્યાવરણમાં આવેલા ફેરફારો માપવા માટે તે વપરાય છે. ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમમાં તે વનવિનાશ, બળતણ અને ઘાસચારો એકત્ર કરવામાં વપરાતો મહિલાઓનો સમય, જમીનનું ધોવાણ, ભૂગર્ભ જળની ઊંડાઈ, જમીનના ઉપયોગનું સ્વરૂપ વગેરેમાં વધારો કે ઘટાડો દુકાળ, પૂર વગેરે હોઈ શકે.

જથ્થાત્મક સૂચકાંકો માપવાનું ખરેખર મુશ્કેલ નથી, પરંતુ વધારે તકલીફ તો સહભાગિતા, સક્ષમતા અને ચિરંતનતા જેવા ગુણાત્મક સૂચકાંકો શોધી કાઢવાની છે. દીપા નારાયણ(૧૯૯૩) આ અંગે પ્રયાસ કર્યો છે. તેમણે પાણી અને સફાઈની પરિયોજનામાં સધાયેલી પ્રગતિને ચિરંતનતા અને બીજાં સ્થળોએ તેની અનુસરણીયતાના હેતુઓના સંદર્ભમાં માપી છે. તેમણે સૌ પ્રથમ ચાવીરૂપ સૂચકાંકો શોધી કાઢ્યા અને પછી તેનું માપી શકાય તેવા પેટા નિર્દેશકોમાં વિભાજન કરી નાખ્યું.

પરિયોજનાની ચિરંતનતા માપવા માટે સૌ પ્રથમ કાર્ય તો પરિયોજનાના પોતાના સંદર્ભમાં જ ભાગીદારી, સક્ષમતા અને ચિરંતનતા જેવા મુખ્ય ખ્યાલોનો અર્થ દર્શાવવો જોઈએ. દીપા નારાયણ ચિરંતનતાની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે : 'વિશેષ સહાય (સંચાલકીય, નાણાકીય અને ટેકનિકલ) તબક્કાવાર દૂર થાય પછી પણ પર્યાવરણ ઉપર વિપરીત અસર વિના સમુદાય અને સંસ્થા બંને સ્તરે સેવાઓ અને લાભો જાળવી રાખવાની ક્ષમતા એટલે ચિરંતનતા....સમસ્યાઓ ઊભી થતી જાય તેમ તે દૂર કરવાની ક્ષમતા સમુદાયોમાં અને સહભાગી સંસ્થાઓમાં ઊભી થાય ત્યારે ચિરંતનતા સિદ્ધ થાય છે.' નીચે આ પરિયોજનામાં ઓળખી કઢાયેલા ચાવીરૂપ સૂચકાંકો અને પેટા સૂચકાંકોની યાદી આપી છે:

ચિરંતનતાનું માપન

૧. વ્યવસ્થાની વિશ્વસનીયતા

- ૧.૧ સ્રોતના સ્થળે પાણીની ગુણવત્તા
- ૧.૨ ચાલુ હોય તેવી સવલતોની સંખ્યા
- ૧.૩ જાળવણી

૨. માનવીય ક્ષમતાનો વિકાસ

- ૨.૧ સંચાલનની ક્ષમતા
- ૨.૨ જ્ઞાન અને કૌશલ્ય
- ૨.૩ આત્મવિશ્વાસ અને કૌશલ્ય

૩. સ્થાનિક સંસ્થાગત ક્ષમતા

- ૩.૧ સ્વાયત્તતા
- ૩.૨ ટેકાના સમયનું નેતૃત્વ
- ૩.૩ શિક્ષણ અને સમસ્યાઓના ઉકેલની પદ્ધતિઓ

૪. ખર્ચ વિભાજન અને એકમદીઠ ખર્ચ

- ૪.૧ સમુદાયનો ફાળો
- ૪.૨ સંસ્થાનો ફાળો
- ૪.૩ એકમદીઠ ખર્ચ

૫. સંગઠનમાં આંતરિક સહયોગ

- ૫.૧ આયોજન
- ૫.૨ પ્રવૃત્તિઓ

(આમાંના દરેક સ્તરે સ્ત્રીઓ પરની અસર ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે.)

સક્ષમતાનાં ઘટકો

સલિલ શેટ્ટીએ વિવિધ કર્મશીલો સક્ષમતાનાં જે વિવિધ પરિમાણો અને દૃષ્ટિકોણો સમજે છે તેને વિગતવાર સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમણે આઠ મુદ્દા જણાવ્યા છે. તે આ જ ક્રમમાં આવે એ જરૂરી નથી, પણ તે આંતરસંબંધિત છે અને પારસ્પરિક રીતે બળ પૂરું પાડનારા છે. સક્ષમતાના સૂચકાંકો વિકસાવવા આ સ્પષ્ટ મુદ્દા સહાયરૂપ થાય તેમ છે:

૧. **પ્રક્રિયા:** સક્ષમતા એક સાતત્યપૂર્ણ અને ગતિશીલ પ્રક્રિયા છે અને તે સાતત્યમાં કોઈ એક બિંદુએ પકડી શકાય તેમ છે.

૨. **સમગ્રલક્ષી અભિગમ:** સક્ષમતાના ખ્યાલને કોઈ પ્રવૃત્તિઓ કે ક્ષેત્રો દ્વારા નિયંત્રિત ન કરી શકાય. તે એક એકંદર અભિગમ છે.

૩. **નિશ્ચિત સંદર્ભ:** સ્થાનિક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, રાજકીય અને ઐતિહાસિક સંદર્ભ.

૪. **વંચિત જૂથો:** સંદર્ભ ગમે તે હોય તો પણ સક્ષમતાનો અભિગમ સ્પષ્ટતયા વંચિત જૂથો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેમાં શહેરી અને ગ્રામીણ ગરીબો, સ્ત્રીઓ, ભૂમિહીનો, દલિતો, વંશીય લઘુમતીઓ, અપંગો, એઈડ્સના અસરગ્રસ્તો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જે તે જૂથની સાપેક્ષ સ્થિતિ નક્કી થવી જોઈએ.

૫. **વ્યૂહાત્મક વિરુદ્ધ વ્યવહાર:** સક્ષમતાનો હેતુ સત્તાવિહીનતા ઊભી કરનારાં મૂળભૂત કારણોનાં વ્યૂહાત્મક પાસાં પર હુમલો કરવાનો છે.

૬. **લોકશાહી પ્રક્રિયા:** સક્ષમતાના અભિગમનું ચાવીરૂપ લક્ષણ સમુદાયની સહભાગિતા એટલે કે વ્યાપક અર્થમાં લોકશાહી પ્રક્રિયા છે.

૭. **માનસિક સંરચના:** સક્ષમતાનો ખ્યાલ વંચિત લોકો પોતાને વિશે શું ખ્યાલો ધરાવે છે તેના ઉપર ખૂબ જ આધારિત છે. સામૂહિક સ્તરે સક્ષમતા એ માનસિક અને રાજકીય સંરચના છે.

૮. **ચિરંતનતા:** સક્ષમતાનો અભિગમ અપનાવતી પરિયોજનાઓ સ્વાવલંબન ઊભું કરી શકે છે અને તેથી એક વાર બાહ્ય સંસ્થાઓ ખસી જાય પછી તે વધુ ચિરંતન બને છે.

પડકારો

જો પરિયોજનાના ઉદ્દેશોને વિભાજિત કરીને સરળ રીતે સમજાવવા તો ગુણાત્મક મુદ્દાઓ અંગેના સૂચકાંકો વિકસાવી શકાય છે. આ અભિગમને કાળજીપૂર્વક આકાર આપવાની જરૂર છે. તેમાં અભિગમ, તબક્કા અને પરસ્પર સંબંધિત પરિબલો વગેરેનાં સ્વરૂપો અંગે સ્પષ્ટ રજૂઆત હોવી જોઈએ.

સામાજિક વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓમાં સૂચકાંકો વિષયો, વિકાસનો અભિગમ કે સ્થાનિક સંદર્ભને પૂરેપૂરા સમજ્યા વિના જ લાદી શકાય નહિ. આ માટે તાર્કિક માળખું (લોજિકલ ફ્રેમવર્ક) ઉપયોગી છે પણ તેમાં સંદર્ભલક્ષી બાબતો જરૂરી છે. સામાજિક વિકાસ સત્તાના પ્રવર્તમાન સંબંધો સામે સત્તાવિહીનો કે પીડિતોના પક્ષમાં રહીને પડકાર ફેંકે છે. તેથી સૂચકાંકોને ઓળખવાનું સૌ પ્રથમ તો પ્રવર્તમાન વાસ્તવિકતાના વિશ્લેષણથી અને પ્રભાવક સત્તાનાં માળખાં કે સંબંધો ઉપર પરિયોજના દ્વારા કેવી અસર પડશે તેના વિશ્લેષણથી શરૂ થાય છે. પ્રક્રિયાને સહભાગી બનાવવા માટે સામાજિક વિશ્લેષણમાં લક્ષ્યાંકિત લોકોનું ક્ષમતાનિર્માણ, વ્યવહાર અને વ્યૂહાત્મક જરૂરિયાતો ઓળખી કાઢવી એ પૂર્વશરત છે. બે સ્તરે ક્ષમતાનિર્માણ શક્ય છે : ૧. જૂથ કે સમુદાય સ્તરે ૨. વ્યક્તિ અને કુટુંબ સ્તરે. સૂચકાંકો ઓળખી કાઢતી વખતે વ્યક્તિઓ અને સમુદાયનાં મૂલ્યો સમજવાનું જરૂરી છે કારણ કે તેના આધારે જ સૂચકાંકોને શોધી કઢાશે. જુઓ પૃષ્ઠ ૯

છોકરીઓ અને મહિલાઓ સામેની હિંસાનું નિવારણ: સીતામઢીમાં 'અદિતિ'નો અનુભવ

'અદિતિ' બિહારના આઠ જિલ્લામાં સંસાધનવિહીન મહિલાઓ સાથે કામ કરનારી ૧૯૮૮માં સ્થપાયેલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે. 'અદિતિ'ના સ્થાપક સભ્યો યાવીરૂપ આઠ આર્થિક ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે : પશુપાલન, ખેતી અને વનીકરણ, ડેરીકામ, કોશેટા ઉછેર, માછીમારી, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગો, હસ્તકલા અને હાથસાળ. એ ઉપરાંત રાજ્યમાં બીજાં પર સંગઠનો છે કે જે 'અદિતિ'ના પ્રયાસથી કે ટેકાથી શરૂ થયાં છે. આ લેખ તેનાં સ્થાપક નિયામક સુશ્રી વિજ્ઞ શ્રીનિવાસન, માનસી પરિનિતા તથા અરવિંદ સિંઘ દ્વારા લખાયો છે. આજે સક્ષમતા (એમ્પાવરમેન્ટ) શબ્દનો ઉપયોગ ખૂબ જ થાય છે. આ શબ્દનો ખ્યાલ સમજાવવા માટે ક્ષેત્રીય અનુભવોને આધારે બી.એસ.સી.ના માનવ સંસાધન વિકાસ મેનેજર ફાધર જિમી.સી.ડાભીએ આ લેખ તૈયાર કર્યો છે.

ઉત્તર પ્રદેશના સીતામઢી જિલ્લાના ડુમરા તાલુકામાં 'અદિતિ' ૧૯૮૫થી બાળકીઓ અને સ્ત્રીઓ સામેની હિંસાના નિવારણ માટે કામ કરે છે. આ તાલુકો બાળકીઓને જનમતાની સાથે જ દૂધ પીતી કરવા માટે કુખ્યાત છે. ડુમરા તાલુકાનાં તમામ ગામોમાંથી ૧૮ ગામો (૭૩૫૬ કુટુંબો-૪૭૯૯૭ વસ્તી) પસંદ કરાયાં છે.

હેતુઓ

- છોકરીઓ તથા મહિલાઓને સક્ષમ બનાવવી અને ૧૮ ગામોમાં ગ્રામીણ મહિલાઓના સંગઠનનો પાયો નાખવો.
- જૂથની રચનાને અને બચત તથા ધિરાણને એકબીજા સાથે જોડવાં કે જેથી તેઓ પરસ્પરને બળવત્તર બનાવે.
- સમુદાયમાં અને સમુદાયના નેતાઓમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા (જેન્ડર) વિશે સમજ કેળવવી.
- છોકરીઓ અને મહિલાઓ સામેની હિંસામાં યાવીરૂપ પ્રશ્નોને ઊંડાણથી તપાસવા અને જરૂર લાગે તો તે અંગેની રણનીતિની સમીક્ષા કરવી.
- છોકરીઓ અને મહિલાઓ સામેની હિંસા અંગે સમુદાયમાં મત ઊભો કરવો તથા તે અંગે કાર્ય શરૂ કરવું.
- છોકરીઓ અને મહિલાઓ સામેની હિંસાના નિવારણ માટે સરકાર સાથે સહયોગ અને સંકલન સાધવાં અને શિક્ષણ, આરોગ્ય અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓની તરફેણમાં વિધાયક પગલાં લેવાય તે માટે એડવોકસી કરવી.

વ્યૂહરચનાઓ

- ૧૮ ગામોમાં મહિલાઓનાં જૂથો રચાયાં. માહિતીની પ્રાપ્તિ દ્વારા

અને સામૂહિક કાર્ય માટેની તકો ઊભી કરીને આત્મવિશ્વાસ દ્વારા ક્ષમતાવર્ધનની પ્રક્રિયા હાથ ધરાઈ. શિક્ષણ કેન્દ્રોની અનુદેશિકાઓ, મહિલા જૂથોના નેતાઓ, દાયણો, સક્રિય સામુદાયિક નેતાઓની બનેલી એક ગ્રામ સમિતિ દરેક ગામમાં બનાવવામાં આવી. આ શિક્ષણ કેન્દ્રોની અનુદેશિકાઓમાં બાલ-બાલિકા વિકાસ કેન્દ્રો, બાલક ચેતના કેન્દ્રો અને બાલિકા-કિશોરી ચેતના કેન્દ્રોની અનુદેશિકાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રામ સમિતિ છોકરીઓ અને મહિલાઓ સામેની હિંસાની નોંધ રાખે છે અને એની વિરુદ્ધ સમુદાયનો મત ઊભો કરે છે અને દોષિતને સમુદાયમાં તથા કાનૂનન સજા થાય ત્યાં સુધી તે મુદ્દો પકડી રાખે છે. સમિતિ લગ્ન સમારંભોમાં હાજરી આપે છે અને દહેજની માગણી અને ખરેખર અપાયેલા દહેજ વિશે નોંધ રાખે છે. આ સમિતિ જે મહિલાઓ અને છોકરીઓને ટૂંકા ગાળા માટે નિવાસની આવશ્યકતા હોય એમને માટે ભલામણ પણ કરે છે.

- સમિતિ દહેજ, ભૂણહત્યા અને બાળહત્યા સામેના સરકારના પ્રચારને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- જે છોકરીઓ આ ગામોમાં વધૂ તરીકે આવે છે અને વધૂ તરીકે ગામની બહાર જાય છે તેમને તથા તેમના પતિઓને તેમની ભૂમિકાઓ અને અધિકારો વિશે માહિતી આપવામાં આવે છે અને તાલીમ પણ અપાય છે.

પ્રવૃત્તિઓ

- સમુદાયમાંથી અનુદેશિકાઓને 'કેન્દ્રો' ચલાવવા માટે તાલીમ આપવામાં આવે છે. તેઓ આમ તો શિક્ષકો છે, પણ વાસ્તવમાં સંગઠકો છે.
- બાલિકા-કિશોરી ચેતના કેન્દ્રો દ્વારા ૫૭૪ બાલિકાઓ અને કિશોરીઓ (૯થી ૧૬ વર્ષ) આ કેન્દ્રોમાં દરરોજ સાંજે મળે છે. અનુદેશિકાઓ દ્વારા તેમનામાં તેમની પરિસ્થિતિ અંગે સંવેદનશીલતા કેળવવામાં આવે છે.
- ૫ બાલ-બાલિકા વિકાસ કેન્દ્રો અને ૧૯ બાલક ચેતના કેન્દ્રો દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ અંગે કિશોરોની સંવેદનશીલતા કેળવાય છે. આ કાર્યક્રમોમાં કુલ ૬૩૮ છોકરાઓ અને ૧૬૯૬ છોકરીઓએ ભાગ લીધો છે. એક કેન્દ્ર દીઠ એક કે બે અનુદેશિકાઓ હોય છે અને તે મુખ્યત્વે મહિલાઓ જ હોય છે. તેઓ ખૂબ જ પ્રતિબદ્ધ છે. તેમાં ૧૮ જેટલા પુરુષો પણ છે.
- સામુદાયિક ચર્ચા વિચારણા માટેની સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે. આ સમિતિઓ નિયમિત મળે છે અને તેઓ તમામ કાર્યક્રમો પર દેખરેખ રાખે છે.

- છોકરીઓ અને મહિલાઓનાં જૂથો માટે આવક સર્જનના કાર્યક્રમો શરૂ કરાયા છે. છોકરીઓ માટેના કાર્યક્રમો ખૂબ સફળ થયા છે.
- ગામમાં છોકરીઓ અને મહિલાઓ સામેની હિંસાના કિસ્સાનું દસ્તાવેજીકરણ થાય છે અને તે સામુદાયિક ચર્ચા-વિચારણા સમિતિ સમક્ષ રજૂ થાય છે.
- બાળકીઓની તરફેણમાં લોકમત ઊભો થાય તે માટે ૪૦ દાયણોને જાગૃત કરાઈ છે અને તેમને ટેકો પૂરો પડાયો છે.
- દહેજની સતામણી અને મૃત્યુના કિસ્સામાં પતિ અને સાસરિયાઓ સામે એફઆઈઆર દર્જ કરવા અનુદેશિકાઓને સવલત અપાય છે.
- જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અને પોલિસ અધીક્ષક જેવા અધિકારીઓ સાથે સતત સંપર્ક જાળવવામાં આવે છે.
- ખેતી જેવા વ્યવસાયોમાં આવક સર્જનના કાર્યક્રમો શરૂ કરાયા છે. દા.ત. મહિલાઓનાં કૃષિ જૂથોની એક સંકલન સમિતિ પણ છે. તે સંયુક્ત રીતે ખેડાણ માટે એક વીજ સંચાલિત યંત્ર ધરાવે છે અને મહિલાઓ જ તે ચલાવે છે. આમ સ્ત્રી-પુરુષની સદીઓ જૂની નક્કી કરાયેલી ભૂમિકાઓ બદલાઈ છે.

આ તમામ સંસ્થાઓમાં બાળકીઓના અધિકારો વિશે વારંવાર વાતો કરવામાં આવે છે. આ અધિકારોને સામુદાયિક ચર્ચાવિચારણા સમિતિઓએ માન્ય પણ રાખ્યા છે.

પરિણામો

વ્યાપક સ્તરે અન્ય ૫ તાલુકાની તુલનામાં ડુમરા તાલુકામાંના કામનાં પરિણામો પ્રોત્સાહક છે. જેમ કે-

- પુત્ર પણ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે એવી માન્યતા ડુમરામાં સૌથી વધુ વિકસી છે.
- સામાજિક પરિવર્તનની સમજ ડુમરામાં સૌથી વધુ છે.
- હકારાત્મક સામાજિક પરિવર્તન માટેના વલણમાં ડુમરા સૌ પ્રથમ છે.
- મહિલાઓ સામેના ગુનાઓ માટે ‘સરકારની નિષ્ફળતા’ વિશેની જાગૃતિ ડુમરામાં સૌથી વધુ છે.
- સૌથી મહત્વનું તો એ છે કે છોકરી હોવાથી થતો તનાવ અને અનુભવાતું જોખમ ડુમરામાં સૌથી ઓછાં છે.

ઉપરનાં પરિણામો લેખમાં રજૂ કરાયેલા દાખલાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે. સૂક્ષ્મ સ્તરે મહિલાઓ અને છોકરીઓએ ભારે હિંમત, પ્રતિબદ્ધતા અને તાકાત દર્શાવ્યાં છે જ્યારે પુરુષો અને છોકરાઓએ એ ઓછાં બતાવ્યાં છે અને ઘણી વાર તો તેમણે અવરોધો ઊભા કર્યાં છે. આ એક ખરેખર નિરાશાજનક બાબત છે. સ્પષ્ટ છે કે સીતામઢી જિલ્લામાં સ્ત્રી-પુરુષો વચ્ચેના તફાવત અને ભેદભાવ ભારે ગહન છે અને તે લગભગ ૭ વર્ષની વયથી જ શરૂ થાય છે. ગામ સ્તરનાં પરિણામોનું કેસ સ્ટડી અને મૂલ્યાંકનોમાં આ વિષે દસ્તાવેજીકરણ થયું છે અને તેમનું બાળકીઓના અધિકારોમાંથી છ અધિકારો વિષે ‘અદિતિ-

ડુમરા’ સંદેશાઓ તૈયાર કરાયા છે અને તેમનો પ્રચાર-પ્રસાર કરાયો છે. આ છ સંદેશાઓ લાંબા ગાળાના ઉદ્દેશો તરીકે નક્કી કરાયા છે પરંતુ દરેક પ્રવૃત્તિમાં આ સંદેશાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. મૂલ્યાંકન કરવું અત્યારે અઘરું છે પણ વ્યક્તિગત વલણોમાં ધરખમ પરિવર્તનો આવી રહ્યાં છે. આ સંદેશાઓ નીચે મુજબ છે :

૧. છોકરીઓ અને છોકરાઓ સમાન છે.

આ માટે છોકરીઓનું ક્ષમતાવર્ધન કરાય છે. તમામ ૮૨ શિક્ષણ કેન્દ્રોમાં અને બેઠકોમાં અવારનવાર આનો પુનરુચ્ચાર કરવામાં આવે છે. માબાપોનાં વલણોમાં દેખીતો ફેરફાર જણાઈ આવે છે. એ ધીમે ધીમે બાળકોમાં પણ ઝમતો જાય છે. છોકરીઓ પોતાની જાતને ઊતરતી કક્ષાની સમજતી નથી.

૨. છોકરીઓ અને છોકરાઓ બધાં જ કામો કરી શકે અને કરવાં જોઈએ.

હજુ એ બહુ સર્વસામાન્ય બન્યું નથી પણ કેટલાક છોકરાઓ ઘરકામમાં માતાઓ અને બહેનોને મદદ કરે છે. છોકરાઓ છોકરીઓની સાથે જ કેન્દ્રોની સફાઈ કરે છે.

૩. છોકરીઓને શિક્ષણ મળવું જોઈએ, આવક સર્જનનું કૌશલ્ય તેમનામાં હોવું જોઈએ, લગ્ન કરવા કે ન કરવા અને તેનો સમય નક્કી કરવાનું તેમને હસ્તક હોવું જોઈએ.

કુમરાહના બાલિકા-કિશોરી ચેતના કેન્દ્રની વિદ્યાર્થિની પૂનમે તેના પિતાએ જ્યારે તેનું લગ્ન નક્કી કરી નાખ્યું ત્યારે તેનો વિરોધ કર્યો. પૂનમે તેના પિતાને ખૂબ જ સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધું કે તે ૧૮ વર્ષની નહિ થાય ત્યાં સુધી લગ્ન નહિ કરે. જ્યારે તેના પિતાએ તેને સાંભળવાનો ઈન્કાર કર્યો ત્યારે તેણે શિક્ષિકાનો સંપર્ક સાધ્યો. શિક્ષિકા તેના પિતાને પછીથી સમજાવવામાં સફળ થયાં. છોકરીઓમાં અને ખાસ કરીને મોટી છોકરીઓમાં મક્કમતા વધી છે. આજે તેઓ ૧૮ વર્ષની વય પહેલાં તેમનાં લગ્ન નક્કી કરવામાં આવે તો તેનો વિરોધ કરે છે. તેમના શિક્ષકો અને જરૂર પડે તો ‘અદિતિ’ના કાર્યકરો તેમને મદદ કરે છે. શિક્ષણ ઉપરાંત ઘણી છોકરીઓએ મીણબત્તી બનાવવાનું, બકરાં ઉછેરવાનું, મસાલાના પેકિંગનું, પેચવર્કનું વગેરેનું કામકાજ કરવામાં કુશળતા કેળવી છે.

૪. દહેજ આપીને છોકરીનું લગ્ન ન થવું જોઈએ.

કેટલીક છોકરીઓનાં લગ્ન દહેજ આપીને થયાં. પરંતુ ‘અદિતિ’ સાથે સંકળાયેલી છોકરીઓની છાપ ખાસ્સી બદલાઈ છે. લોકો જાણે છે કે આવી છોકરીઓ જાગૃત છે, શિક્ષિત છે અને લગ્ન માટે તેમન વધુ પસંદ કરવામાં આવે છે. બે શિક્ષિકાઓનાં લગ્ન દહેજ આપ્યા

જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬

જનસંગઠનનું ઉમદા દૃષ્ટાંત: મીઠાખળી શાળા બચાવો આંદોલન

અમદાવાદમાં મીઠાખળી ગામમાં ચાલતા ‘મ્યુ. શાળા નં.૨૦ બચાવો આંદોલન’ના જુદા જુદા કાર્યક્રમોમાં ઉપસ્થિત રહીને તથા શાળાના વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને શાળા બચાવો સમિતિના કેટલાક સભ્યોને મળીને, તેમની સાથેની વાતચીત ઉપરથી શ્રી સંજય દવે, ‘ચરખા’ દ્વારા આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં ઘણી બધી સમસ્યાઓ શિક્ષણના અભાવને કારણે વકરી છે તેમ ચોક્કસપણે કહી શકાય. શિક્ષિત સમાજથી ઘણી બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ આસાનીથી આવી શકે. વળી, શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાથી દેશનો વિકાસ પણ ઝડપી બને, એટલે જ આપણા દેશના બંધારણમાં પણ પ્રાથમિક શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. દેશની મોટા ભાગની વસ્તી ગરીબ હોવાથી આપણે ત્યાં મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ પ્રાથમિક શિક્ષણ નિ:શુલ્ક આપવું એ રાજ્યની ફરજ છે અને ગરીબ બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી શકે તે જોવાની સમાજની પણ ફરજ છે. વંચિતોનાં બાળકોને શિક્ષણ મેળવવામાં બાધારૂપ નીવડતાં તત્ત્વોનો દરેક વ્યક્તિએ, સંસ્થાએ, સમાજે જોરદાર વિરોધ કરવો જોઈએ. શિક્ષકો, વાલીઓ, સામાન્ય નાગરિકો અને સંસ્થાઓ સાથે મળીને ગરીબો અને વંચિતોનાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાવવા મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે. સાધનસંપન્ન લોકોનાં બાળકો તો પૈસા ખર્ચીને આસાનીથી મનગમતું શિક્ષણ મેળવી શકશે પણ ઓછા સાધનસંપન્ન લોકો અને ગરીબોનાં બાળકો નાણાંના અભાવે ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત જ રહી જવાનાં ! તેથી ખરેખર તો આવાં બાળકોના શિક્ષણને આડે અવરોધો ન ઊભા કરવા જોઈએ. પરંતુ મફત અને પ્રાથમિક શિક્ષણની સૂઝિયાણી વાતો કરતા સત્તાધીશો ગરીબોની શાળાને જ નિશાન બનાવી ચૂક્યા છે. અમદાવાદમાં મીઠાખળી વિસ્તારમાં આવેલી મ્યુ. શાળા. નં. ૨૦ તેનું એક ઉદાહરણ છે.

અમદાવાદમાં મીઠાખળી ગામમાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષોથી ચાલી રહેલી મ્યુનિસિપલ શાળા નં.૨૦ને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા બનાવવા માટે ફેન્ય સંસ્થા ‘આઈડિયલ ફાઉન્ડેશન’ને સોંપી દેવાના અમદાવાદ મ્યુ. કોર્પોરેશનના નિર્ણય સામે મીઠાખળી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના વાલીઓએ આંદોલનનું રણશિંગું ફૂંક્યું હતું. આ આંદોલનને સમર્થન આપવા અમદાવાદના અગ્રગણ્ય નાગરિકો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કર્મશીલો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, મીઠાખળી ગામના રહેવાસીઓ અને સર્વોદય કાર્યકરોએ ઉપવાસનું શસ્ત્ર ઉગામતાં આંદોલનને વેગ મળ્યો હતો.

૧૯૯૭ની બીજી ઓક્ટોબરથી શરૂ થયેલા આ આંદોલનના આખા

વર્ષના સંઘર્ષ પછી ૧૨ જૂન, ૧૯૯૮થી શાળાના મકાનની સામે જ ફૂટપાથ ઉપર ‘સમાંતર શાળા’ ચલાવવામાં આવતી હતી. શાળામાંથી ફેંકી દેવાયેલા સાડા ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ તેમાં ભણતા હતા. અમદાવાદના શિક્ષણપ્રેમીઓ આ શાળામાં સેવા આપતા હતા. શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને શાળા હોવા છતાં ફૂટપાથ ઉપર ભણવાની ફરજ કેમ પડી તે જાણવા વિગતે વાત કરીએ.

માત્ર રૂ. ૧૦૧ ટોકન ભાડાથી શાળા આપી

અમદાવાદમાં મીઠાખળી ગામમાં આવેલી મ્યુ. શાળા નં. ૨૦માં ૧થી ૭ ધોરણના ૩૩૫ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. તેમાં બાર ઓરડા છે. પાકા મકાન અને મેદાનની સગવડવાળી આ શાળા નં. ૨૦નું મેદાન સહિતનું મકાન ફ્રાન્સના ‘આઈડિયલ ફાઉન્ડેશન’ નામના ટ્રસ્ટને વાર્ષિક રૂ. ૧૦૧ના ટોકન ભાડે ભાડાપટે આપી દેવાનું કોર્પો.એ નક્કી કર્યું. તે શાળામાં ભણતા ૩૩૫ વિદ્યાર્થીઓને કોર્પો.ની તે જ વિસ્તારની બીજી એક પ્રા. શાળા નં. ૪માં ‘શિફ્ટ’ થવા હુકમ થયો. પરંતુ શાળા નં. ૪માં મેદાન નથી. અરે ! શૌચાલયની સગવડ પણ ન હતી. માત્ર છ ઓરડા ! વળી, ૧થી ૪ ધોરણમાં ભણતા ૨૦૬ વિદ્યાર્થીઓ તો તેમાં પહેલેથી મોજૂદ છે. બસો વિદ્યાર્થીઓને માંડ સમાવી શકે તેવી છ ઓરડાવાળી આ શાળામાં કુદરતી હાજત માટે દરેક બાળકે પોતાના ઘરે જવું એવો સ્પષ્ટ મૌખિક આદેશ હતો. ત્યારે શાળા નં. ૨૦નાં ૩૩૫ બાળકોને ક્યાંથી સમાવાશે ? જોકે, કોર્પોરેશન વિરુદ્ધ હાઈકોર્ટમાં કેસ થયા પછી રાતોરાત ઓરડા ચણી લેવામાં આવ્યા છે. શાળા નં. ૨૦માં વાર્ષિક રૂ. ૧૧ હજાર ફી ભરી શકે તેવા વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા શરૂ કરવાની ટ્રસ્ટની મેલી મુરાદ છે.

ગરીબોનાં બાળકોને ભારોભાર અન્યાય

આ શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ મોટા ભાગે મજૂરી કરીને જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. તેમને કે ગામના અન્ય લોકોને પૂછ્યા વગર જ શાળા વિદેશી ટ્રસ્ટને આપી દેવાનું નક્કી કરી દેવાયું. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં વસ્તી ત્રણ ગણી થઈ હોવા છતાં સ્કૂલ બોર્ડ એક પણ નવી પ્રાથમિક શાળા ખોલી શક્યું નથી. તેથી વધેલી વસ્તીનાં બાળકો ખાનગી શાળાઓમાં ફી ભરીને ભણવા લાચાર બને છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ નિ:શુલ્ક આપવું એ રાજ્યની ફરજ છે તેનો પણ તેમાં ભંગ છે. શાળા નં. ૨૦ને પડાવી લઈને સ્કૂલ બોર્ડ એ ભંગને વધારે ગંભીર બનાવે છે. શાળાનું નામ ‘ઈન્ટરનેશનલ રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન - મહાત્મા ગાંધી આંતરરાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય’ રાખીને મહાપુરુષ મહાત્મા ગાંધીનું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે તેમ આંદોલનના

એક અગ્રણી શ્રી દેવવ્રત પાઠક જણાવે છે. શાળા નં. ૨૦ની સામે શહેરનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના અગ્રણીઓ ઉપવાસ ઉપર બેસે છે. મીઠાખળી ગામના સ્થાનિક લોકો પણ સતત ઝઝૂમી રહ્યા છે. શાળાના વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ અને ખાસ કરીને મહિલાઓ પણ વ્યથિત છતાં મક્કમ મનથી પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણ કાજે લડી રહ્યા છે. કોર્પો.ની આ શાળામાં ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કાઢી મૂકીને વાર્ષિક ૧૧ હજાર રૂપિયા ચૂકવી શકે તેવાં આર્થિક રીતે સંપન્ન બાળકોને વિદેશી ટ્રસ્ટની નવી શાળામાં પ્રવેશ આપવાની અન્યાયી નીતિ આચરવાનો આ પ્રયાસ છે. ટ્રસ્ટવાળા કહે છે કે ૮૦ ટકા અમીરોનાં બાળકો સાથે ગરીબોનાં ૨૦ ટકા બાળકોને પણ તેઓ શાળામાં લેશે.

પરંતુ એમના આ હિસાબમાં પણ ભારોભાર અન્યાય વર્તાઈ આવે છે. એમના ૧૯૯૮-૯૯ના પ્રોજેક્ટ પ્રમાણે કુલ ૧૭૦ બાળકો તેઓ નવી શાળામાં લઈ શકશે. એમાં ૨૦ ટકા એટલે કે ૩૪ બાળકો અમદાવાદની ૫૭૦ શાળાઓમાંથી પસંદ કરાશે. એનો અર્થ એમ કે ૧૭ શાળામાંથી એક જ બાળક પસંદ કરાશે. જો એક શાળાની સંખ્યા ૨૦૦ની ગણીએ તોય ૧૭ શાળાનાં મળીને ૩,૪૦૦ બાળકોમાંથી માત્ર એક જ બાળકને નવી શાળા માટે પસંદ કરાશે. આમ કરવાથી ગરીબ-અમીરના ભેદભાવ દૂર થવાને બદલે વધશે. આ રીતે મહેરબાનીની રાહે આવનાર બાળક તો પેલા અમીરોના ભભકા સામે દબાઈ જશે, અપમાનની ભાવના અનુભવશે. આંદોલનના એક અગ્રણી, જાણીતા શિક્ષણવિદ્ શ્રી યશવંત શુક્લ જણાવે છે કે, “અમે અત્યંત ધીરજપૂર્વક સ્કૂલ બોર્ડના અને કોર્પોરેશનના હોદ્દેદારો અને અધિકારીઓ તથા ગુજરાત સરકારના શિક્ષણમંત્રી સાથે વાત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમણે ઈન્ટરનેશનલ એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ કર્યું છે તેમની સાથે પણ કલાકો સુધી ખૂબ લંબાણથી વાતો કરી છે. પરંતુ હજુ સુધી એમના આ શિક્ષણનાં સ્વરૂપ, પરિણામ વગેરે શું રહેશે તે એમણે અમને બતાવ્યું નથી.”

સ્થાનિક નાગરિકો અને અગ્રણીઓ દ્વારા લડત

આંદોલનકારોએ સમાધાનકારક માર્ગ કાઢવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ કોર્પો. અને એ વિદેશી ટ્રસ્ટ સમાધાનકારક વલણ અપનાવવા તૈયાર જ નથી. ગરીબોને અવગણી, ગમે ત્યાં હડસેલી દઈને, એમના શિક્ષણનો ભોગ લેવાનો બનાવ એ લોકશાહીની હત્યા છે. અમદાવાદ સ્થિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, કર્મશીલો, અગ્રણી નાગરિકો, શિક્ષણકારો અને સ્થાનિક રહીશોએ આ અન્યાય સામે ઝૂક્યા વગર લડી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. મીઠાખળી વિસ્તારના સ્થાનિક રહીશો અને વાલીઓએ મળીને ‘મીઠાખળી શાળા નં. ૨૦ બચાવો સમિતિ’ની રચના કરી છે. આ સમિતિના ઉપક્રમે ૪ ઓક્ટોબર, ૧૯૯૭ના રોજ કોર્પોરેશન

સુધી એક રેલી કાઢવામાં આવી હતી. તેમાં ગામના વડીલો, શાળાનાં બાળકો અને વાલીઓ હતા. ૧૯૯૭માં દિવાળી વેકેશનમાં શાળાને તાળાં મારવામાં આવ્યાં હતાં તે ૧૧ નવેમ્બર, ૧૯૯૭ના રોજ ‘સમિતિ’ દ્વારા તોડી નાંખવામાં આવ્યાં અને એક મોટી રેલી મ્યુ. કમિશનરના બંગલે ગઈ હતી. સ્થાનિક રહેવાસીઓના આ આંદોલનને ટેકો આપવા ૧૨ નવેમ્બર, ૧૯૯૭થી ચાલુ થયેલા ધરણામાં ગુજરાતના જાણીતા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, સર્વોદય કાર્યકરો અને અન્ય નાગરિકો પણ જોડાયા હતા. વારંવાર રજૂઆતો કર્યા પછી શહેરના અગ્રણી નાગરિકોના વિરોધના કારણે કોર્પોરેશને પોતાનો નિર્ણય છ મહિના માટે સ્થગિત કર્યો. પરંતુ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૮માં કોર્પોરેશને ફરીથી શાળા અંગેનો પોતાનો પરિપત્ર અમલી બનાવતાં વાલીઓ, સ્થાનિક રહીશો, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષણપ્રેમીઓએ મળીને નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સંગઠન(પીયુસીએલ)ના ગુજરાત રાજ્યના અધ્યક્ષ શ્રી દેવવ્રત પાઠકના હાથે એ પરિપત્રની જાહેરમાં હોળી કરી. મીઠાખળી શાળા નં. ૨૦ બચાવો સમિતિના નેજા હેઠળ અમદાવાદના અગ્રણી નાગરિકો ગરીબ બાળકોનું શિક્ષણ બચાવવા ઝઝૂમી રહ્યા છે. શૈક્ષણિક વર્ષના અંતિમ દિવસે પરીક્ષા આપ્યા પછી ૨૨ એપ્રિલ, ૧૯૯૮ના રોજ આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ રેલી કાઢી અને નહેરુ બ્રિજ ઉપર દેખાવો યોજ્યા. તેમ છતાં મ્યુ. સ્કૂલ બોર્ડના સત્તાવાળાઓના પેટનું પાણી પણ ન હતું. તેથી ૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૯૮ના રોજ ‘સમિતિ’ વતી વાલીઓએ મળીને વિશાળ રેલી કાઢી, મ્યુ. કોર્પોરેશનના કાર્યાલય પર દેખાવો યોજ્યા. કોર્પોરેશનનું કાર્યાલય જાણે કે એક પોલીસ સ્ટેશનમાં ફેરવાઈ ગયું હતું. રેલીના કાર્યકરો ઉપર પાશવી હુમલો થયો અને અગ્રણી કાર્યકર જયેશ પટેલને એકલા પાડી, એક રૂમમાં લઈ જઈ માર મારવામાં આવ્યો. કોર્પોરેશનના એક પણ અધિકારી કે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિએ આ

કોર્પોરેશનનું બચાવનામું અને આંદોલનના જવાબો

કોર્પો. : આ આંદોલન સ્થાપિત હિતો ચલાવે છે.

સમિતિ : આ આંદોલનમાં આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ, મીઠાખળી ગામના રહીશો અને અમદાવાદ તથા ગુજરાતના સર્વ ક્ષેત્રના અગ્રણી નાગરિકો જોડાયેલા છે. પ્રજાજનોએ જ નક્કી કરવાનું છે કે, આ શાળા બચાવવા નહીં પરંતુ ખસેડવામાં કોનું સ્થાપિત હિત રહેલું છે?

કોર્પો. : આ શાળા વેચાઈ નથી, બંધ થઈ નથી.

સમિતિ : તો પછી એમાં ભણતાં ૩૩૫ બાળકોને બીજી શાળામાં કેમ ખસેડવાનાં છે? આ શાળા ટ્રસ્ટને સોંપાઈ છે તો એ ટ્રસ્ટનું નામ શું છે? કોર્પોરેશનને એ ટ્રસ્ટ સ્થાપવાની જરૂર કેમ પડી? ને આ ટ્રસ્ટની જ પસંદગી કેમ કરવામાં આવી? બીજાં અનેક ટ્રસ્ટો આ ક્ષેત્રમાં અમદાવાદમાં, ગુજરાતમાં કામ કરે છે. એમના અનુભવનો લાભ લેવાને બદલે નવા ટ્રસ્ટની રચના કોના હિતમાં કરાઈ? આ પ્રશ્ન એટલા માટે ઉદ્ભવે છે કે આ મ્યુનિસિપલ શાળા સરસ ચાલી રહી છે. અને તેનું ધોરણ સુધારવા લાયકેને કલબ બૉક્સ દિગ્વિજયનગરે તેને અંગિકાર પણ કરી છે.

કોર્પો. : ઉપરોક્ત ટ્રસ્ટને ૩૦ વર્ષ માટે ભાડાપટ્ટે આપી છે.

સમિતિ : આ ટ્રસ્ટને રૂ.૪.૦૦ કરોડની મિલકત, રૂ.૧૦૧.૦૦ના વાર્ષિક ભાડે આપી છે તે વાતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ કેમ નથી? આ ટ્રસ્ટ રૂ.૧૧,૦૦૦.૦૦ની વાર્ષિક ફી જુનિયર કે.જી.(પૂર્વ પ્રાથમિક વર્ગ)માં લેવાનું છે તે વાત કોર્પોરેશન કેમ છુપાવે છે? જે શાળામાં મફત શિક્ષણ અપાય છે ત્યાં શિક્ષણના વેપારની દુકાન ખોલવાનો પરવાનો કોર્પોરેશને ક્યાંથી મેળવ્યો? રૂ.૪.૦૦ કરોડની કિંમતનું મુખ્ય માર્ગ પર મોકાની જગાએ આવેલ આ મકાનનું ભાડું તો લાખોમાં ઊપજે, તો આટલો સસ્તામાં સોદો કોર્પોરેશને કેમ કર્યો?

કોર્પો. : અહીં અંગ્રેજી સાથે હિન્દી ભણાવાશે એટલે કે હિન્દીને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મુકાશે.

સમિતિ : પહેલાં તો એ કે શાળા શરૂ થયા પહેલાં જ તે ઈન્ટરનેશનલ-આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની કેવી રીતે થઈ? ને એક જ આંતરરાષ્ટ્રીય શાળામાં હિન્દી ભણાવવાથી હિન્દી આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મુકાઈ જાય? ૩૩૫ બાળકોને ધક્કા મારીને ઈન્ટરનેશનલ શાળા શરૂ થાય એ બાબત કઈ રીતે ગૌરવરૂપ ગણાય?

કોર્પો. : આ ટ્રસ્ટ વિદેશી છે એ વાત પાયા વગરની છે.

સમિતિ : આ ટ્રસ્ટ સ્થપાયું છે તેના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી અને અન્ય ટ્રસ્ટી આઈડિયલ ફાઉન્ડેશન નામની (વિદેશી) સંસ્થાના સભ્યો છે. એ બે ટ્રસ્ટી અહીં કાયમી રહેવાના છે અને તેમનો નિર્ણાયક અવાજ, આ ટ્રસ્ટની કામગીરી સંદર્ભે રહેવાનો છે તે વાત કોર્પોરેશન કેમ છુપાવે છે? અને જે ટ્રસ્ટ ભારતીય હોય, સંપૂર્ણ સ્વદેશી હોય તો પછી તે સ્વદેશના લોકોના ભણવાના અધિકારની મજાક કેમ ઉડાવે છે? ગરીબ બાળકોને ગમે તેવું શિક્ષણ અને પૈસાદારો માટે સારા શિક્ષણની વકીલાત કેમ કરે છે?

કોર્પો. : મીઠાખળી શાળા નં. ૨૦ને શાળા નં. ૪માં ટ્રાન્સફર કરી છે.

સમિતિ : શાળા નં. ૨૦ : ૧૨ ઓરડા, શૌચાલયની સગવડ, રમતનું વિશાળ મેદાન, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોના આયોજન માટે મોકળાશ અને અહીં ૩૩૫ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. શાળા નં. ૪ : આ શાળામાં માત્ર ૬ ઓરડા છે, શૌચાલયની સગવડ નથી, રમતનું મેદાન તો શું એક સાથે ૩૦ બાળકોને ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા નથી. કબૂતરખાના જેવી આ શાળામાં ૨૦૬ વિદ્યાર્થીઓ તો ભણે જ છે અને આગળ મસમોટું કોમર્શિયલ સેન્ટર એને વધુ ગૂંગળાવે છે. છતાં, શિક્ષણ સમિતિના ચેરમેને આ શાળામાં દસ ઓરડા છે તેવી એફિડેવિટ કરીને કોર્ટને ગેરમાર્ગે દોરી હતી. પ્રજાજનો, તમે જ નક્કી કરો કે આ ટ્રાન્સફર ચલાવી લેવાય તેમ છે?

કોર્પો. : અહીં ભણવાની પદ્ધતિ ભારતીય હશે.

સમિતિ : એટલે કે આ આંતરરાષ્ટ્રીય શાળામાં ૧૮ વિદ્યાર્થીઓનો એક વર્ગ (કારણ અહીં તો રૂ.૧૧,૦૦૦.૦૦ની ફી લેવાની છે.) જ્યારે શાળા નં. ૨૦ને ખસેડીને જે શાળા નં. ૪માં લઈ જવાની છે ત્યાં ૬૮ વિદ્યાર્થીઓનો એક વર્ગ. વાહ! કેવી ભારતીય પદ્ધતિ! ગાંધીજીના નામે શિક્ષણનો વેપાર ને સામાન્ય જનતાની આંખમાં ધૂળ નાંખવી.

કોર્પો. : આ ઈન્ટરનેશનલ સ્કૂલમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીને ટોફેલની પરીક્ષા આપવાની નથી.

સમિતિ : આ ટોફેલનો ગોળ કોણીએ ચોંટાડ્યો છે. પણ તે કેટલા ઓછા વિદ્યાર્થીઓ માટે? શાળા નં. ૨૦નાં ૩૩૫ બાળકોનું ભવિષ્ય આ ટોફેલ મુક્તિ ઊજખું બનાવી શકશે ખરું?

કોર્પો. : આ શાળામાં અમદાવાદ મ્યુ. સ્કૂલ બોર્ડનાં ૨૦ ટકા બાળકો છેક ૧૨મા સુધી મફત ભણશે.

સમિતિ : સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતની કેવી ફૂર મજાક? શા માટે અમદાવાદ સ્કૂલ બોર્ડનાં બધાં બાળકોને મફત શિક્ષણ નહીં? દલિત-ગરીબો માટે આ કેવી તક કહેવાય? અસમાનતાના ટાપુઓ કાયમ માટે ઊભી કરવાની?

કોર્પો. : વિદેશથી પરત આવતાં સેંકડો પરિવારોને આ આંતરરાષ્ટ્રીય શાળાની સગવડ મળશે.

સમિતિ : શું આ પરિવારો માટે અમદાવાદ અને ગુજરાતમાં અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ નથી ચાલતી? અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની પ્રાથમિક ફરજ અમદાવાદના નગરજનો પ્રત્યે છે કે વિદેશમાં વસતા ભારતીયો પ્રત્યે?

કોર્પો. : એલિસબ્રિજ શાળા નં. ૪માં પૂરતી સગવડ છે. બાળકોને તકલીફ પડે તેમ નથી.

સમિતિ : એને વિશેની હકીકત આગળ જણાવી ચૂક્યા છીએ.

નોંધ : એલિસબ્રિજ શાળા નં. ૧૦ (નવરંગપુરા બસ સ્ટેન્ડ પાસે), શાળા નં. ૨૦ થી ૨૦૦ મીટર કરતાં પણ વધુ અંતરે આવેલી છે અને ગુલબાઈ ટેકરા શાળા નં. ૭-૮ શાળા નં. ૨૦થી ૧૫૦૦ મીટર કરતાં પણ વધારે અંતરે આવેલી છે તે જાહેર જનતાની જાણ માટે. શાળા નં. ૨૦નાં બાળકો, શાળા નં. ૪ સિવાય આ બીજી બે શાળામાં પણ પ્રવેશ મેળવી શકશે એવું કોર્પોરેશન જાહેર કરે છે એનો અર્થ જ એમ કે કોર્પોરેશનને પણ શંકા છે કે શાળા નં. ૪માં બધાં બાળકોનો વ્યવસ્થિત સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી. એટલે કે આ શાળા ટ્રાન્સફર જ નથી થવાની પણ ૩૩૫ બાળકોને ફરજિયાત રીતે બીજી શાળામાં પ્રવેશ લેવાની કોર્પોરેશન ફરજ પાડી રહ્યું છે. ‘મીઠાખળી શાળા બચાવો આંદોલન’ સાથે જોડાવા નીચેના સરનામે સંપર્ક કરો : શ્રી જયેશ પટેલ નર્મદ-મેઘાણી લાઈબ્રેરી, મીઠાખળી રેલવે કોલિંગ સામે, નટરાજ સિનેમા પાછળ, મીઠાખળી ગામ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯.

સમિતિના પ્રતિનિધિ મંડળને મળવાની તક ન આપી કે ન તો પોલીસોને અત્યાચારો કરતા રોક્યા. પોલીસના હિંસક કૃત્યની શહેરના અને રાજ્યના અગ્રણીઓએ આકરી ટીકા કરી.

મીઠાખળી શાળા બચાવો આંદોલન ધીરે ધીરે વેગ પકડતું હતું. શહેરનાં સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય અખબારોમાં સ્થાનિક નાગરિકોના આ આંદોલન તરફી અહેવાલો પ્રગટ થયા. ૧૪ મે, ૧૯૯૮ના રોજ ‘મીઠાખળી શાળા નં. ૨૦’ના પ્રાંગણમાં એક ‘નાગરિક સંમેલન’ યોજવામાં આવ્યું. તેમાં શહેરના અગ્રણી નાગરિકોએ ઉપસ્થિત રહીને આ લડતને મજબૂત બનાવવા ટેકો આપ્યો. ઈન્ટરનેશનલ સ્કૂલને નામે ગરીબ બાળકોનો શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છીનવી લેનારા સત્તાધીશો સમક્ષ પોતાનો ઉગ્ર વિરોધ વ્યક્ત કરવા ૧થી ૧૦ જૂન, ૧૯૯૮ સુધી બાર કલાકના ઉપવાસનો સિલસિલો શરૂ થયો. તેમાં શહેરના ૨૦૦ જેટલા નાગરિકો સહિત સ્થાનિક રહીશો અને વાલીઓએ ભાગ લીધો. મીઠાખળીના યુવાનોએ ૬ જૂને સાયકલ-સ્કૂટર રેલી કાઢી ત્રણ સ્થાનિક કોર્પોરેટરોના ઘરે જઈ દેખાવો કર્યા. તે પહેલાં ચોથી જૂને ગામના યુવાનોએ લોહીથી હસ્તાક્ષર કરી મુખ્ય મંત્રીને આવેદનપત્ર આપ્યું. સત્તા અને એક ખાનગી ટ્રસ્ટ સામેના નાગરિક સમાજના આ આંદોલનના ભાગરૂપે ૧૧ જૂનના રોજ શાળાની તાળાબંધીને તોડવા માટે ‘સવિનય કાનૂનભંગ’નો કાર્યક્રમ યોજાયો. તેમાં નગરના શિક્ષણપ્રેમીઓ સહિત ૩૦૦ જેટલા વાલીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ ધરપકડ વહોરી. ૧૨ જૂન, ૧૯૯૮ના રોજ મીઠાખળી વિસ્તાર બંધનું એલાન આપવામાં આવ્યું અને સમગ્ર વિસ્તારે સ્વયંભૂ બંધ પાળ્યો.

ફૂટપાથ ઉપર શાળા શરૂ કરી

અમદાવાદ અને સમગ્ર ગુજરાતમાં મીઠાખળી શાળાનું આંદોલન અન્યાય સામેનું ઉમદા દૃષ્ટાંત બની રહ્યું હતું. ‘પી.યુ.સી.એલ.’ અને ‘શિક્ષણ બચાવો સમિતિ’એ મળીને વિદ્યાર્થીઓને ન્યાય મળે તે હેતુથી હાઈ કોર્ટમાં કેસ દાખલ કર્યો અને ૧૨ જૂન, ૧૯૯૮ના રોજ હાઈ કોર્ટે શાળા શરૂ કરવા સામે ‘સ્ટે’ આપ્યો. ‘સ્ટે’નો સમયગાળો પૂરો થયા પછી થયેલી સુનાવણીમાં હાઈકોર્ટે આઈડિયલ ફાઉન્ડેશન અને કોર્પો.ની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો. ચુકાદામાં કોર્પો.ને શાળા ભાડાપટ્ટે આપી દેવાનો અધિકાર છે તેમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ ચુકાદા સામે સાચો ન્યાય મેળવવા ‘સમિતિ’ દ્વારા સુપ્રિમ કોર્ટમાં કેસ દાખલ કરવામાં આવ્યો. આખરે આઈડિયલ ફાઉન્ડેશનને શાળા શરૂ કરવા સામે ‘સ્ટે’ આપ્યો. એટલે હવે પછીની સુપ્રિમ

કોર્ટની સુનાવણી સુધી આઈડિયલ ફાઉન્ડેશન શાળા શરૂ કરી શકશે નહીં. હવે મ્યુનિસિપલ શાળા નં. ૨૦નાં બાળકોનો અભ્યાસ ન બગડે તે માટે શાળાના મકાનની સામે ફૂટપાથ ઉપર ૧૨ જૂન, ૧૯૯૮ના રોજ 'સમાન્તર શાળા' શરૂ કરવામાં આવી. તેમાં શાળામાંથી ફેંકી દેવાયેલા સાડા ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. અમદાવાદના શિક્ષણપ્રેમીઓએ કોઈ પણ જાતના વળતરની અપેક્ષા વગર આ શાળામાં પોતાની સેવાઓ આપી હતી. આ ફૂટપાથ શાળા રોજ સવારે ૮થી ૧૦:૩૦ સુધી ચાલતી હતી. બાળકોને પોતાની શાળાના મકાનની સામે જાહેર માર્ગની ફૂટપાથ ઉપર ભણવું પડતું. ગરીબ બાળકોનું ભણતર ન બગડે તે માટે 'સમિતિ' દ્વારા સફળતાપૂર્વક ચલાવાયેલી આ સમાન્તર શાળા અન્યાય સામેની સંગઠનશક્તિ અને ન્યાય માટે હકારાત્મક વલણ સાથે ઝડૂમતા રહેવાનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. મીઠાખળી શાળા અંગેના આંદોલનને સમર્થન આપવા ૨૦ જૂન, ૧૯૯૮ના રોજ સામાજિક સંગઠનો, રાજકીય સંગઠનો, કામદાર મંડળોએ આ મુદ્દા સાથે જોડાઈને કોર્પોરેશનના મુખ્ય કાર્યાલયે દેખાવો કર્યા. ૧૪ સપ્ટેમ્બરના રોજ

જાણીતા અંતરીક્ષ વિજ્ઞાની અને શિક્ષણશાસ્ત્રી પ્રો. યશપાલે આ 'સમાન્તર શાળા'માં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવીને આ આંદોલનને પોતાનો ટેકો જાહેર કર્યો. મીઠાખળી શાળા નં. ૨૦ ખાનગી ટ્રસ્ટને સોંપી દેવાના કોર્પોરેશનના નિર્ણય સામે આંદોલનને વધુ ઉગ્ર બનાવવા માટે અને સમગ્ર શહેરમાં આંદોલન વિસ્તારવા માટે શહેરના વિવિધ વિસ્તારોમાં સહી ઝુંબેશ કરવામાં આવી હતી.

ભારતમાં અને ગુજરાતમાં પહેલેથી જ પ્રાથમિક શિક્ષણની હાલત અત્યંત કથળેલી છે ત્યારે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ સામેની આવી હરકત કેવી રીતે ચલાવી લેવાય ? ગરીબ બાળકોના શિક્ષણનો અધિકાર છીનવી લેવાથી શિક્ષણનું ધોરણ ક્યાંથી સુધરશે ? વળી, સ્વદેશીની વાતો કરનારાઓને વિદેશી ટ્રસ્ટની અંગ્રેજી શાળા સામે કોઈ વાંધો નથી ? ધનિક લોકોનાં બાળકોને પરવડે તેવી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ વિદેશી ટ્રસ્ટોના નેજા હેઠળ ચલાવવાથી ગરીબ બાળકોનો તો દાટ જ વળવાનો.

પૃષ્ઠ ૨૧નો શેષ ભાગ

વગર જ થયાં. કુમરાહ કેન્દ્રની એક છોકરી અને દસાઈ મુખિયા ટોલા કેન્દ્રની બિન્ડ જ્ઞાતિની છોકરીઓનાં લગ્ન પણ દહેજ આપ્યા વગર જ થયાં.

૫. છોકરીઓએ તેમના પરની હિંસા સહન ન કરવી જોઈએ.

અનેક ઘટનાઓ દ્વારા પુરુષોને એવો સંદેશો પહોંચાડવામાં આવે છે કે જેથી તેઓ ઘરમાં મહિલાઓ પર હિંસક હુમલા ન કરે. હિંસક હુમલાના કિસ્સામાં છોકરીઓ અને મહિલાઓ તેનો વિરોધ કરે છે. મધુબનના બાલિકા-કિશોરી ચેતના કેન્દ્રની કેટલીક છોકરીઓની છોકરાઓએ મશ્કરી કરી હતી અને એકને તો મારવામાં આવી હતી. શિક્ષિકાએ ગાલીચા વણતા જૂથ અને છોકરીઓ સાથે મળીને આ મુદ્દો ગ્રામવાસીઓ સમક્ષ ઉઠાવ્યો. છોકરાઓને પછી માફી માગવા કહેવાયું અને તેઓ જિંદગીમાં કદી આવું વર્તન નહિ કરે એવું વચન તેમણે આપ્યું. નયાટોલા કેન્દ્રની છોકરીઓના કિસ્સામાં પણ આમ જ બન્યું હતું.

૬. દહેજને બદલે છોકરીઓને મિલકતો અને બેંકમાંનાં નાણાંમાં હિસ્સો મળવો જોઈએ.

કેટલાંક સ્થળોએ આવક સર્જનના કાર્યક્રમોને પરિણામે છોકરીઓ કમાતી થઈ છે. તેમનાં નાણાં કાં તો બેંકમાં જમા થયાં છે અથવા તો કુટુંબમાં વપરાઈ ગયાં છે. કુટુંબના સભ્યો પણ દહેજને બદલે મિલકતમાં છોકરીઓને ભાગ આપવાનો લાભ સમજે છે. જો કે, આ મોરચે ઘણું બધું કરવાનું બાકી રહે છે.

ઉપસંહાર

વર્ષોના નિષ્ઠાપૂર્વકના અને સમર્પિત કામનાં પરિણામો હવે મળવા માંડ્યાં છે. આરોગ્ય વિશેની સભાનતાને લીધે પ્રસૂતિ સમયે થતાં મૃત્યુમાં ઘટાડો ચોક્કસ થયો છે. આરોગ્ય અંગે સામાન્ય જાગૃતિ પણ વધી છે. ધિરાણના કાર્યક્રમથી સક્ષમતા વધી છે. પોતાની આવક અને ઢોરો પરનો મહિલાઓનો અંકુશ વધ્યો છે. હવે ઘણી મહિલાઓને ઘરની બહાર જવા માટે પરવાનગી લેવી પડતી નથી. તેઓ પણ હવે પુરુષોની જેમ કુટુંબની સભ્ય ગણાય છે. 'અદિતિ'નું કામ શરૂ થયું ત્યારે એનાથી તદ્દન વિપરીત પરિસ્થિતિ હતી. વધુમાં, ઢોરો વગેરેની ખરીદી બાબતે હવે મહિલાઓ સાથે પુરુષો ચર્ચા-વિચારણા કરે છે. ઘરમાં પોતાના પર આચરાતી હિંસા સામે મહિલાઓનો વિરોધ વધ્યો છે. તેઓ હિંસાને તિરસ્કારે છે અને સામૂહિક રીતે તેનો વિરોધ કરે છે. હા, પુરુષોને એ ગમતું નથી પરંતુ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પુરુષો નવી પરિસ્થિતિ સાથે તાલમેલ કરતા થયા છે. શિક્ષણનું મૂલ્ય પણ હવે બધા સમજે છે. કેટલાંક ગામોમાં સમસ્યાઓ હજુ પણ છે. આ ગામોમાં અમારા પ્રયાસોની અસર ઝાઝી દેખાતી નથી. પરંતુ મોટા ભાગનાં ગામોમાં લગ્નની ઉંમર વધી છે. કેટલાંક કેન્દ્રોની છોકરીઓનાં લગ્ન દહેજ વિના જ થયાં છે. લોકો હવે એ બાબતથી માહિતગાર છે કે 'અદિતિ' સાથે સંકળાયેલી છોકરીઓ સક્રિય અને શિક્ષિત હોય છે અને દહેજ વિના પણ તેમને લગ્ન માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. સૌથી વધુ તો, મહિલાઓમાં પોતાપણની અને એકતાની ભાવના વિકસી છે અને તે સીતામઢીના પુરુષપ્રધાન માળખાથી નિ:સંશયપણે તદ્દન જુદી છે.

સાંપ્રત પ્રવાહ

બાળઅધિકારો અંગે બાળમહોત્સવ યોજાયો

સામાજિક ક્ષેત્રે કાર્યરત આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા 'વર્લ્ડ વિઝન ઓફ ઈન્ડિયા'ની અમદાવાદ શાખા દ્વારા બાળદિન નિમિત્તે ૧૩ અને ૧૪ નવેમ્બરના રોજ અમદાવાદમાં બાળ મહોત્સવ યોજાઈ ગયો. બાળમજૂરી નાબૂદી અને બાળઅધિકારો અંગે લોકજાગૃતિ લાવવાના હેતુથી યોજાઈ ગયેલા આ કાર્યક્રમનું ઉદ્ઘાટન કર્મશીલ-પત્રકાર શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીના હસ્તે થયું હતું. આ બાળમહોત્સવમાં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકનાં ૬૦૦ બાળકોએ ભાગ લીધો હતો.

૧૩ નવેમ્બરના રોજ સાંજે ગુજરાત કૉલેજ પાસેની ફૂટપાથ ઉપર પોતાના અધિકારો અને પ્રશ્નોને વાચા આપતાં ચિત્રો બાળકો દ્વારા દોરવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે કાર્ટૂનિસ્ટ શ્રી બંસીલાલ વર્મા 'ચકોર' તથા ચિત્રકાર શ્રી ગજેન્દ્ર શાહ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ૧૪

નવેમ્બરના રોજ બાળઅધિકારોને વાચા આપવા કોચરબ આશ્રમ, પાલડીથી સરદાર બાગ, લાલદરવાજા સુધીની બાળરેલી પણ યોજાઈ હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક શ્રી ગોવિંદભાઈ રાવલે રેલીને ફ્લેગ ઓફ કર્યું હતું. રેલી સરદાર બાગ ખાતે સભાના રૂપમાં ફેરવાઈ હતી. અ.મ્યુ.કોર્પો.ના મેયર શ્રી જોઈતારામ પટેલ તથા યુનિસેફના ગુજરાતના પ્રતિનિધિ શ્રી મુરલીધરને સભાને સંબોધી હતી. તે જ દિવસે સાંજે લૉ ગાર્ડન, સમર્થશ્વર મહાદેવ પાસેના મેદાનમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. કાર્યક્રમમાં બાળકોએ ગીતો અને નાટકો દ્વારા પોતાના પ્રશ્નો રજૂ કર્યા હતા.

આ બાળમહોત્સવની આયોજક સંસ્થા 'વર્લ્ડ વિઝન ઓફ ઈન્ડિયા', એક આંતરરાષ્ટ્રીય માનવતાવાદી સંસ્થા છે. તે ભારતમાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી બાળ કેન્દ્રિત સમાજ ઉત્કર્ષમાં કાર્યરત છે. વિશ્વના ૧૦૯

દેશોમાં કાર્યરત 'વર્લ્ડ વિઝન' તેના ક્ષેત્રીય વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા અમદાવાદના હરિપુરા, ભાઈપુરા, અમરાઈવાડી, વાસણા અને રાણિપની ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસતા લોકો અને બાળમજૂરો માટે કાર્ય કરે છે. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો : 'વર્લ્ડ વિઝન ઓફ ઈન્ડિયા', બીજે માળ, સાહિત્ય સેવા સદન, ગુજરાત કૉલેજ સામે, એલિસપુલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬. ફોન: ૬૪૨૩૮૨૭.

જનપથનું વાર્ષિક સંમેલન યોજાયું

ગુજરાતનાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના મંચ 'જનપથ'નું વાર્ષિક સંમેલન ૧૧-૧૨ ઓક્ટોબર દરમ્યાન દ્વારકા ખાતે યોજાઈ ગયું. જામનગર જિલ્લાના ઓખામંડળ તાલુકામાં કાર્યરત સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'ગ્રામ વિકાસ ટ્રસ્ટ'ના નિમંત્રણથી ત્યાં યોજાઈ ગયેલા આ સંમેલનમાં ગુજરાતની ૬૬ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ, વ્યક્તિગત સભ્યો અને મિત્રો મળીને આશરે ૧૫૦ સભ્યોએ ભાગ લીધો હતો.

સંમેલનની પ્રથમ બેઠકનો પ્રારંભ 'જનપથ'ના શુભેચ્છક, શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને સ્મરણાંજલિથી થયો. શ્રી વિઠ્ઠલભાઈની કલ્પસરની સંકલ્પના, ખેતી-વૃક્ષો બાબતે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને વંચિત વર્ગના વિકાસની વિવિધ બાબતો રજૂ કરી તેમના બહુમુખી વ્યક્તિત્વને યાદ કરવામાં આવ્યું. સભાએ બે મિનિટ મૌન પાળી શ્રી વિઠ્ઠલભાઈને શ્રદ્ધાંજલિ આપી. બીજી બેઠકમાં ઉપસ્થિત સભ્યોની વિસ્તૃત પરિચયવિધિ થઈ. ત્યાર બાદ 'ગ્રામ વિકાસ ટ્રસ્ટ'ના કાર્યક્ષેત્રની મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી હતી. બીજા દિવસે સવારે શરૂ થયેલી ત્રીજી બેઠકમાં 'જનપથ'ના મંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લભાઈએ ગત વાર્ષિક સભાની કાર્યવાહીનો સાર વાંચી સંભળાવ્યો. તે સર્વસંમતિથી પસાર થયો. ત્યાર બાદ સંસ્થાનો અહેવાલ અને હિસાબ મંત્રીશ્રી તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ રાજ્યના પ્રશ્નોની અને આર્થિક બાબતોની સમીક્ષામાં 'જનપથ' ક્યાં અને કઈ રીતે પોતાનું પ્રદાન કરી શકે તેની વિગતવાર છણાવટ કરી. પર્યાવરણ ક્ષેત્રના ઈજનેર અને યુવાકર્મશીલ શ્રી મહેશ પંડ્યાની 'જનપથ'ના નવા કારોબારી સભ્ય તરીકે સર્વાનુમતે વરણી કરવામાં આવી. 'જનપથ' અને 'નયામાર્ગ' દ્વારા દર વર્ષે આપવામાં આવતા 'ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ એવોર્ડ' માટે વિઠ્ઠલભાઈ દ્વારા મળતા રૂ. દસ હજાર હવે શ્રી ભીખુભાઈ વ્યાસ તરફથી મળશે તેવી જાહેરાત થતાં સભાએ તેની સહર્ષ નોંધ લીધી હતી. ફાધર વિલિયમ અને ફાધર મંગલમ તરફથી 'સંગાથ' સંસ્થા, મોડાસા વતી સ્મૃતિ સમિતિના કોરપસ ફંડમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦/-નું દાન જાહેર થયું હતું. સંમેલનની ચોથી અને આખરી બેઠકમાં રૂપેરી પટ્ટીના વિકાસની વ્યૂહરચના અને કુદરતી સંસાધનોના વ્યવસ્થાપન અંગેની ચર્ચા કરવામાં આવી

હતી. ત્યાર બાદ આભારવિધિ પછી સંમેલનનું સમાપન થયું હતું. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો : ‘જનપથ’ બી-૩-૧, સહજાનંદ ટાવર, જીવરાજ પાર્ક બસ સ્ટોપ પાસે, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ.

માનવ અધિકાર પંચની દિશામાં ગુજરાત

નવી દિલ્હીની ‘કોમનવેલ્થ હ્યુમન રાઈટ્સ ઈનિશિયેટિવ’ (સીએચઆરઆઈ) અને અમદાવાદની સ્વૈચ્છિક સંસ્થા ‘સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર (સીએસજે)’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે માનવ અધિકાર વિષય અંગે બે દિવસની એક કાર્યશાળા અમદાવાદ ખાતે ૧૨-૧૩ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન યોજાઈ ગઈ.

‘ગુજરાતમાં અસરકારક રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ રચવાની દિશામાં’ શીર્ષક હેઠળ યોજાઈ ગયેલી આ કાર્યશાળાનો હેતુ ગુજરાતમાં અસરકારક માનવ અધિકાર પંચના માળખા અંગે અને પંચ રચવાની પ્રક્રિયા અંગે ચર્ચા કરવાનો હતો. કાર્યશાળામાં જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કર્મશીલો, એડવોકેટો અને સરકારી અધિકારીઓએ ભાગ લીધો હતો. કોમનવેલ્થ હ્યુમન રાઈટ્સ ઈનિશિયેટિવના શ્રી માયા દરૂવાલાના સ્વાગત પ્રવચનથી કાર્યશાળાનો શુભારંભ થયો હતો. કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં જ માનવ અધિકારના મશાલચી, કર્મશીલ-પત્રકાર શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીનું માનવ અધિકાર અંગે અસરકારક આલેખન કરવા માટે સન્માન થયું હતું. ‘સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર’ અને ‘નવસર્જન’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે હવેથી દર વર્ષે માનવ અધિકાર અંગે આલેખન કરનાર એક પીઠ પત્રકારને તેમના ઉમદા પ્રદાન બદલ સન્માનવામાં આવશે. ઉપરાંત, માનવ અધિકાર અંગે આલેખન કરનાર એક ગુજરાતી ભાષાના અને એક અંગ્રેજી ભાષાના પત્રકારને ૧૯૯૯થી રૂ.૧૧૦૦૦નો પુરસ્કાર એનાયત થશે. તે માટે ત્રણ અગ્રણી નાગરિકોની એક પસંદગી સમિતિ રચવામાં આવશે.

શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીના પુસ્તક ‘માનવ અધિકાર : સાબાર ઉપરે માનુષ સત્ય...’નું કાર્યક્રમ દરમ્યાન વિમોચન થયું હતું. કાર્યશાળાના ઉદ્ઘાટન કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચના ભૂતપૂર્વ મંત્રી શ્રી આર. વી. પિલ્લાઈ, પંચના વર્તમાન મંત્રી શ્રી એન. ગોપાલસ્વામી, પી.યુ.સી.એલ.ના શ્રી દેવવ્રત પાઠક, રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચના ભૂતપૂર્વ સભ્ય શ્રી પદમાબહેન સેઠ, ગુજરાતના ગૃહમંત્રી શ્રી હરેન પંડ્યા, જુદી જુદી સંસ્થાના કર્મશીલો અને એડવોકેટો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ઉદ્ઘાટન કાર્યક્રમ પછીની કાર્યશાળાની પ્રથમ અને બીજી બેઠકમાં ગુજરાતના ગૃહ ખાતાના અધિક સચિવ શ્રી મહાપાત્રે ‘રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ’ રચવા માટે થતી પ્રક્રિયા અંગે માહિતી આપી હતી. ત્યાર બાદ તેના પર ચર્ચા યોજાઈ હતી. ત્રીજી બેઠકમાં સીએચઆરઆઈના નિયામક શ્રી માયા દરૂવાલાએ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ માનવ અધિકારની સ્થિતિ અંગેના પોતાના અનુભવો રજૂ કર્યા હતા. ગુજરાતમાં માનવ અધિકાર પંચના મહત્વ અને ઉપયોગિતા અંગે ચોથી બેઠક યોજાઈ હતી. કાર્યશાળાના બીજા દિવસે યોજાયેલી પાંચમી બેઠકમાં રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ અને સામાજિક અગ્રણીઓ વચ્ચે

અસરકારક રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ અંગે સંવાદ યોજાયો હતો. છઠ્ઠી બેઠકમાં ભારતમાં મા.અ.પંચની વાસ્તવિકતા અને તેમાં પરિવર્તન માટેનાં સૂચનો રજૂ થયાં હતાં. સાતમી અને અંતિમ બેઠકમાં પંચનાં માળખા, પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયા અંગે જૂથચર્ચા યોજાઈ હતી. કાર્યશાળા દરમ્યાન રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ અંગે થયેલાં સૂચનોને આખરી ઓપ આપવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતમાં અસરકારક માનવ અધિકાર પંચ રચાય તે માટે આ કાર્યશાળા ખરેખર ફળદાયી પુરવાર થશે.

માનવ અધિકારના મશાલચી શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીનું જાહેર સન્માન થયું

પત્રકાર તથા કર્મશીલ તરીકે છેલ્લા પોણા ત્રણ દાયકાથી સમાજના છેવાડે ફસાઈ ગયેલા લોકોના અધિકારો માટે મથતા રહ્યા છે તેવા શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીનું ૧૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮, માનવ અધિકાર દિવસે જાહેર સન્માન કરવામાં આવ્યું. ‘સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર’ અને

‘નવસર્જન ટ્રસ્ટ’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે દર વર્ષે એક પીઠ પત્રકારનું માનવ અધિકાર અંગેના આલેખન માટે જાહેર સન્માન કરવાનું નક્કી થયું છે. તેના ભાગરૂપે સૌ પ્રથમ ‘નયામાર્ગ’ પાક્ષિકના તંત્રી શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીનું જાહેર સન્માન થયું. શ્રી ઈન્દુકુમાર વંચિતો અને પીડિતોના અધિકારો અને પ્રશ્નોને પોતાની આગવી લેખનશૈલીમાં

સતત વાચા આપે છે. વિકાસકાર્યોમાં જોડાયેલા યુવાનોને અને વિકાસલક્ષી પત્રકારત્વની ખેડ કરવા ઈચ્છતા યુવા વર્ગને શ્રી ઈન્દુકુમારની કલમે સતત પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

ગુજરાતમાં માનવ અધિકારોનું મુખપત્ર ‘નયામાર્ગ’ બની શક્યું હોય તો તે ઈન્દુભાઈના છેલ્લાં ૧૯ વર્ષના તંત્રીપણથી. ગુજરાતી અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થતાં શ્રેષ્ઠ આલેખનો માટે ૧૯૯૩-૯૪માં ગુજરાત સરકારનો પુરસ્કાર મેળવનાર ઈન્દુભાઈને માનવ અધિકારોના સ્થાપન માટે નિષ્કાળજી દાખવનાર જે તે સરકારની ટીકા કરતાં અચકાટ થતો નથી. લેખ લખીને કપડાં ખંખેરી નાંખવાનું ઈન્દુભાઈના સ્વભાવમાં નથી. તેને કારણે તેમની પોતાની આગવી વ્યથા તેમનાં લખાણોમાંનાં હંમેશાં ડોકાયા કરે છે. કાર્યશાળા કે મા.અ.પંચ અંગે વધુ માહિતી મેળવવા નીચેના સરનામે સંપર્ક કરો: નિયામકશ્રી, સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર, ૧૦૬-સી, રોયલ ચિન્મય, સીમંધર ટાવરની બાજુમાં, જજસ

બંગલા રોડ, બોડકદેવ(વસ્ત્રાપુર), અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૪. ફોન : ૬૫૬૧૬૦૫, ૬૭૪૪૬૦૮.

પાટણમાં વિકાસ મેળો યોજાયો

વિકાસમાં ભાગીદાર સંસ્થાઓ તેમ જ વિભાગો વચ્ચે અનુભવોની આપ-લે થાય અને સામાન્ય જનતાની સાથે વિકાસને લગતા સંવાદની શરૂઆત થાય તે માટે એક મંચ પૂરો પાડવા અમદાવાદ સ્થિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'ચેતના' દ્વારા ૬થી ૮ નવેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન પાટણ જિલ્લામાં નવજીવન આશ્રમ શાળા, મણુંદ ખાતે બીજો વિકાસ મેળો યોજાઈ ગયો. પહેલો વિકાસ મેળો ૨થી ૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૮ દરમ્યાન અમદાવાદમાં સંસ્કાર કેન્દ્ર ખાતે યોજાયો હતો. મેળામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, ઔદ્યોગિક ગૃહો અને સરકારી વિભાગો મળીને કુલ ૩૮ સંસ્થાઓએ પોતાના વિભાગોની કામગીરીનું નિદર્શન કર્યું હતું. આ સંસ્થાઓ દ્વારા મેળા દરમ્યાન મુખ્યત્વે સ્વાસ્થ્ય, ખેતીવાડી, પર્યાવરણ, વન, પાણી, ગ્રામ ટેકનોલોજી, આર્થિક કાર્યક્રમો, સૌર ઊર્જા વગેરે વિષયોનું નિદર્શન અને પ્રદર્શન યોજાયું હતું.

ગુજરાતના રાજ્યપાલ શ્રી અંશુમાનસિંહના હસ્તે મેળાનું ઉદ્ઘાટન થયું હતું. ઉદ્ઘાટન સમારંભમાં લેડી ગર્વનર શ્રી ચંદ્રાવતીદેવી, પાટણના સંસદસભ્ય શ્રી મહેશ કનોડિયા, ભારતીય વાયુ દળના એર ચીફ માર્શલ શ્રી એસ. કૃષ્ણાસ્વામી અને વડોદરાના ભૂતપૂર્વ સાંસદ શ્રી સનત મહેતાએ ઉપસ્થિત રહીને કાર્યક્રમને અનુરૂપ ઉદ્બોધન કર્યું હતું. નવજીવન આશ્રમ શાળા, મણુંદના શ્રી શંભુભાઈ યોગી અને 'ચેતના'ના શ્રી પલ્લવીબહેન પટેલે પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું હતું. ત્રણ દિવસ સુધી ચાલેલા આ મેળાની આશરે ૫૦૦૦ લોકોએ મુલાકાત લીધી હતી. મેળા દરમ્યાન તબીબી તપાસ શિબિર, આંખની તપાસ શિબિર અને રક્તદાન શિબિર યોજાઈ હતી.

મેળામાં 'ચેતના'ના ચાઈલ્ડ રિસોર્સ સેન્ટર, 'ચેતન', લીલાવતીબહેન લાલભાઈ પ્રવૃત્તિ કેન્દ્ર અને 'સર્જન'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે બાળ-વિભાગ રચાયો હતો. તેમાં ૧૦૦૦થી વધુ બાળકો મળીને કુલ ૧૫૦૦ લોકોએ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અને શૈક્ષણિક રમતોમાં ભાગ લીધો હતો. બાળકોને શિક્ષણ, પોષણ અને આરોગ્ય બાબતે સંદેશ આપતી લગભગ ૧૫ રમતો અને પ્રવૃત્તિઓ યોજાઈ હતી. વિકાસમાં યુવાનોની ભૂમિકા, વિકાસપ્રક્રિયામાં ઔદ્યોગિક ગૃહોનો ફાળો અને સ્વ-ઓળખ વિષયો અંગે બેઠકો યોજાઈ હતી. તેમાં જૂથચર્ચા અને વક્તવ્યો રજૂ થયાં હતાં. મેળા દરમ્યાન યોજાયેલી વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં મહેસાણા, પાટણ અને કડીની શાળા-કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. તે જ રીતે જુદા જુદા ૧૩ વિષયો ઉપર યોજાયેલી શીઘ્ર વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ ઉમળકાભેર ભાગ લીધો હતો. મેળા દરમ્યાન યોજાયેલા સ્નેક શોમાં અમદાવાદની 'સુંદરવન' સંસ્થા દ્વારા જુદી જુદી જાતના સાપ બતાવવામાં આવ્યા હતા. મેળા દરમ્યાન રોજેરોજ રાત્રે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ યોજાતો હતો. ૧૫૮ લોકોએ

વ્યસનમુક્ત જીવન જીવવાનો નિર્ધાર વ્યક્ત કર્યો હતો તે આ મેળાની એક વધુ નોંધપાત્ર બાબત હતી. મેળામાં ભાગ લેનાર દરેકે મેળાનું સફળતાપૂર્વક આયોજન કરવા બદલ 'ચેતના' અને નવજીવન આશ્રમ, મણુંદ પ્રત્યે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો: 'ચેતના', લીલાવતીબહેન લાલભાઈનો બંગલો, સિવિલ-કેમ્પ રોડ, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪. ફોન : ૨૮૬૬૬૯૫

ભારતનાં બિયારણોના નાશ માટે મોન્સેન્ટોની ચાલ : ડ્રોપ્સીનો ઉપદ્રવ ખરેખર શું છે ?

મોન્સેન્ટો નામની એક અમેરિકન કંપનીએ મહારાષ્ટ્ર હાઈબ્રિડ સીડ્ઝ કંપની લિમિટેડ સાથે મે-૧૯૯૮માં એક સંયુક્ત સાહસની સ્થાપના કરી છે. આ કંપની ભારતની મોટી બિયારણ કંપનીઓમાંની એક છે. મોન્સેન્ટો ૧૩૦ દેશોમાં કામગીરી કરે છે અને તેનો હેતુ તમામ દેશોમાં મોટી બિયારણ કંપનીઓ ખરીદીને ખેતીની વ્યવસ્થા ઉપર પોતાનો ઈજારો ઊભો કરવાનો છે. કંપનીઓ હસ્તગત કરીને અને પેટન્ટ લઈને તે સમગ્ર અન્ન વ્યવસ્થા ઉપર અંકુશ જમાવવા માગે છે. વધુમાં, ભારત સરકારે એક મહત્વની પ્રયોગશાળાનો અંકુશ જૈવ-તકનિકી સંશોધન માટે તેને સોંપ્યો છે. તેને ભારતની જનીન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી પણ આપી છે. આ જ કંપનીએ તાજેતરમાં એક એવું બિયારણ વિકસાવ્યું છે કે જે છોડના ડીએનએ દ્વારા તેના પોતાના જ ગર્ભનો નાશ કરે છે. આ બિયારણ ઉપર તેણે પેટન્ટ પણ મેળવ્યો છે. આ પેટન્ટ તમામ જાતનાં બિયારણો અને છોડને લાગુ પડે છે. પરિણામ શું આવે ? જો ભાવિ પાક માટે લણણી વખતે બિયારણ સાચવવામાં આવે તો એ છોડ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું બિયારણ સાચવવામાં આવે તો એ છોડ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું બિયારણ ફરી ઊગે જ નહિ. એટલે ખેડૂતોને દર વર્ષે નવું બિયારણ ખરીદવાની ફરજ પડે છે. આ બિયારણને કેનેડાની સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'રુરલ એડવાન્સમેન્ટ ફાઉન્ડેશન ઈન્ટરનેશનલ'એ 'ટર્મિનેટર' (એટલે કે વિનાશક) એવું નામ પણ આપ્યું છે. આમ છતાં, કંપની પોતાને 'જીવન વિજ્ઞાનો'ની કંપની તરીકે ઓળખાવે છે.

તાજેતરમાં ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં 'ડ્રોપ્સી' નામે જે રોગ સરસિયામાં ભેળસેળને લીધે ફેલાયો તેને બિયારણના આંતરરાષ્ટ્રીય બજારના સંદર્ભમાં તપાસવાની જરૂર છે. ભારતે અણુ ધડાકા કર્યા પછી ભારત ઉપર અમેરિકાએ વ્યાપાર પ્રતિબંધો લાદ્યા. પણ પછી તરત જ અમેરિકાએ ખેતપેદાશોની તેની નિકાસ ઉપરનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો. ઉદ્દેશ એ હતો કે તેની ખેત પેદાશોની કંપનીઓ ભારતનું બજાર કબજે કરે. ખાદ્ય તેલમાં ભેળસેળ થઈ તેથી સરકારે ખાદ્ય તેલનાં છૂટક વેચાણ પર જ પ્રતિબંધ મૂકી દીધો અને આયાતને છૂટ આપી. શું આ એક આંતરરાષ્ટ્રીય કાવતરાનો ભાગ છે ? ભારતમાં જનીન ઈજનેરી દ્વારા ઉત્પાદિત સોયાબીનની નિકાસ કરવા માટેનો માર્ગ મોકળો કરવા માટેની ચાલના ભાગરૂપે આ થઈ રહ્યું હોવાનું કેટલાક નિષ્ણાતો માને છે.

પંચમહાલમાં આરોગ્ય જાગૃતિ રેલી યોજાઈ

પંચમહાલ જિલ્લાનાં દેવગઢબારિયા, શહેરા અને ઘોઘંબા તાલુકાનાં ગામોમાં મહિલાઓના પ્રશ્ને કાર્યરત સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'આનંદી'ના નેજા હેઠળ આરોગ્યના પ્રશ્ને જાગૃતિ આણવા એક રેલી યોજાઈ ગઈ. ૧૮થી ૨૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન ત્યાંનાં ગામોનાં મહિલા મંડળો દ્વારા કાઢવામાં આવેલી આ રેલીમાં આશરે ૨૦૦ આદિવાસી મહિલાઓએ ભાગ લીધો હતો. દેવગઢબારિયા, ઘોઘંબા અને શહેરા તાલુકાનાં ૨૭ ગામોને આવરી લેતી આ રેલીમાં દરેક ગામમાં ગ્રામજનો સાથે આરોગ્યના પ્રશ્નો અંગે બેઠક યોજાતી. રેલી દરમ્યાન રોજ રાત્રે સ્થાનિક આદિવાસીઓ દ્વારા જ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવતો હતો. અદિતિબહેન દેસાઈના નેજા હેઠળ તૈયાર થયેલા સ્થાનિક આદિવાસીઓના આ જૂથે આદિવાસી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ લોકગીતો અને નાટકો દ્વારા આરોગ્યના પ્રશ્નોને વાચા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

દાહોદ જિલ્લાના સેવાનિયા ગામથી શરૂ થયેલી આ આરોગ્ય જાગૃતિ રેલી/પદયાત્રાનું સાગટાળા ગામ ખાતે સમાપન થયું હતું. ત્યાં યોજાયેલી વિશાળ સભામાં સામાજિક અગ્રણીઓએ ઉપસ્થિત રહી પ્રાસંગિક સંબોધન કર્યું હતું. સ્થાનિક મહિલાઓએ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત જિલ્લા વિકાસ અધિકારી અને જિલ્લા આરોગ્ય અધિકારીને આરોગ્ય જાગૃતિ રેલીમાં થયેલી ચર્ચાઓ, મીટિંગો, સભાઓના આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલું આવેદનપત્ર સુપરત કર્યું હતું. તેમાં ૨૭ ગામોનાં મહિલા મંડળની બહેનો, સરપંચો, પંચાયતના સભ્યો, વડીલો, આગેવાનો અને અન્ય ગ્રામજનોએ પોતાની આરોગ્ય સમસ્યાઓ રજૂ કરી હતી. સ્થાનિક ગામોમાં આરોગ્ય જાગૃતિ લાવવાના હેતુથી યોજાયેલી આ રેલીએ સરકારી વિભાગ, ગ્રામજનો અને સામાજિક કાર્યકરોને એક મંચ પૂરો પાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો : આનંદી, પોસ્ટ બોક્સ નં.૧૨, દેવગઢબારિયા, જિ. પંચમહાલ-૩૮૯૩૮૦.

શ્રી નારાયણ દેસાઈને યુનેસ્કો પુરસ્કાર એનાયત

પરમાણુ શસ્ત્રો સામે વર્ષોથી આંદોલન કરતા ગાંધીવાદી વિચારક અને સર્વોદય કાર્યકર શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈને પાકિસ્તાનના જન-અધિકાર સંગઠન 'જોઈન્ટ એક્શન કમિટી' અને યુનેસ્કોના સંયુક્ત ઉપક્રમે સહિષ્ણુતા અને અહિંસાના પ્રસાર માટે અપાતો મનજિતસિંહ પુરસ્કાર એનાયત થયો. ૧૭ નવેમ્બર, ૧૯૯૮ના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય સહિષ્ણુતા દિવસે યુનેસ્કોના પેરિસ સ્થિત મુખ્ય કાર્યાલયમાં આયોજિત સમારંભમાં તેમનું આ પુરસ્કારથી સન્માન થયું. ૪૦ હજાર ડોલર(રૂ.૧૭ લાખ)નો યુનેસ્કોનો આ પુસ્કાર દર બીજા વર્ષે અહિંસા અને સહિષ્ણુતાના પ્રસાર માટે એનાયત થાય છે. ભારતના ભૂતપૂર્વ એલચી અને યુનેસ્કોના મહાનિદેશક ફેડરિકો મેયોરના ભૂતપૂર્વ વિશેષ સલાહકાર રહી ચૂકેલા શ્રી મદનજીત સિંહે પોતાનાં નાણાંથી આ પુરસ્કારની સ્થાપના કરી છે.

પુરસ્કાર સમિતિના નિર્ણાયક મંડળમાં ભારતના ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન ઈન્દ્રકુમાર ગુજરાલ, ફાંસના રબી રેને સેમ્યુઅલ સિચત તથા સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના પ્રમુખ ભુતરસ ભુતરસ ઘાલી સામેલ હતા. શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ આઝાદી પછી ભારતમાં ધાર્મિક અને વંશીય સહિષ્ણુતાના ઉત્થાન માટે કાર્યરત રહ્યા છે. પોતાના શાંતિ-સેનાના કાર્યકરો સાથે તેમણે ગાંધીજીનો અહિંસા અને ગ્રામોત્થાનનો સંદેશ પ્રસરાવવાના સતત પ્રયાસ કર્યા છે. શ્રી નારાયણભાઈ 'યુદ્ધ વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન'ના અધ્યક્ષપદે પણ રહી ચૂક્યા છે. તેઓ અત્યારે ગુજરાતના સુરત જિલ્લાના વેડઈમાં આવેલા સંપૂર્ણ ક્રાંતિ વિદ્યાલયના સંચાલક અને 'સર્વ સેવા સંઘ'ના અધ્યક્ષ છે.

શ્રી પ્રફુલ્લભાઈને શ્રદ્ધાંજલિ

પરિવર્તન માટે મથતી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓના સ્વૈચ્છિક સંગઠન 'જનપથ'ના મંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લભાઈનું જાન્યુઆરી ૬, ૧૯૯૮ના રોજ અવસાન થયું છે. પ્રફુલ્લચંદ્ર અંબાલાલ ત્રિવેદીનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના જખવાડા ગામે ૧૯૩૯ના જાન્યુઆરીની ૧૨મીએ થયો હતો. ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં શિક્ષણ લઈ તેમણે બી.કોમ. અને બી.એડ.ની ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રફુલ્લભાઈ એક નિઃસ્વાર્થ અને ઉમદા દષ્ટાંતરૂપ સ્વૈચ્છિક કાર્યકર હતા. તેમના સમગ્ર જીવન દરમ્યાન તેમણે અન્યોને હંમેશાં હિંમત, ઉત્સાહ અને નેતૃત્વ પૂરાં પાડ્યાં હતાં. એક ઉમદા સ્વૈચ્છિક કાર્યકરનો તેમનો મૂળ સ્વભાવ હતો. તેથી જ તેઓ ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના મંચ 'જનપથ'ને એક સંગઠિત દિશા પૂરી પાડી શક્યા હતા. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ જ દલિતો, અન્ય વંચિતો અને પીડિતોના અધિકારો અંગે, વ્યવસાયિક આરોગ્ય અંગે, અગરિયાઓ અંગે અને ખેતમજૂરોના પ્રશ્નો અંગે 'જનપથ' કાર્યો કરી શક્યું હતું.

સુરત જિલ્લામાં વનસ્થલીના ઉત્તર બુનિયાદી વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે, ત્યાંના સર્વોદય આયોજન અને તાલીમ કેન્દ્રના નિયામક તરીકે અને અમદાવાદની ગુજરાત ખેતવિકાસ પરિષદના મંત્રી તરીકે તેમણે કામ કર્યું હતું. તેમણે ગરીબી, આયોજન, અંત્યોદય, સ્ત્રીઓ, શ્રમિકો, બાળશ્રમિકો, માલધારીઓ, અગરિયાઓ, સફાઈકામદારો, અકીક ઉદ્યોગ વગેરે વિષયો પર ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં ૧૧ પુસ્તક-પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કર્યાં છે. ઉપરાંત, જળસમસ્યા વિશે ૪ પેપર લખ્યાં છે. રચનાત્મક અને સંઘર્ષ ક્ષેત્રે કામ કરતી ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સંકલનની પ્રવૃત્તિમાં અને પીડિતોનાં દુઃખ નિવારવા તેઓ મથતા રહેતા હતા. પ્રફુલ્લભાઈની જેમ નિઃસ્વાર્થ સ્વૈચ્છિક વિકાસકાર્યો કરીને જ આપણે તેમને સાચી શ્રદ્ધાંજલિ આપીએ.

ધર્મનિરપેક્ષતા: એક નાગરિકની ફરજ

આપણી ન્યાય પ્રણાલી સામે ઊભા થયેલા પડકારો અને આ પ્રણાલીમાં પડેલા ભંગાણનો સબળ પ્રત્યુત્તર આપવો દરેક નાગરિકની ફરજ છે. આ પ્રત્યુત્તર આપવાનું ઉત્તરદાયિત્વ સર્વ પ્રથમ ભારતની બહુમતી કોમના સભ્યોનું છે. થોડી ક્ષણો માટે 'હિંદુ' શબ્દ અને 'હિંદુ'ની વ્યાખ્યામાં રહેલી ક્ષતિઓ નજરઅંદાજ કરવી પડશે. આપણે જાણીએ છીએ કે આજે 'હિંદુ' શબ્દ દ્વારા એક ભાતીગણ જીવનપ્રણાલીને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. પણ, આ સમય આવી ચર્ચાઓ કરવાનો નથી. આજે આપણું મૌન અકળાવનારું થઈ ગયું છે. મૌનનો અર્થ સમર્થન ન થાય તે જોવું આપણી ફરજ છે. આજ સુધી જે પ્રતીકો અને માન્યતાઓને આપણે પ્રિય ગણ્યાં છે, જેને આપણે પૂજનીય ગણ્યાં છે તેમને તોડી-મરોડીને વેર-ઝેરનાં પ્રતીક બનાવવાનો પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે. આવા સમયે આપણે મૌન બનીને આ ખેલ ન જોઈ શકીએ. આપણું લોકશાહી પ્રજાસત્તાક તંત્ર જે મૂલ્યોના આધારે ઘડાયું છે. તેનું ધોવાણ થવાથી સૌથી વધારે નુકસાન તો આપણને જ થવાનું છે. આ મૂલ્યો, યાહે તો તેને 'હિંદુ' મૂલ્યો કહો, માનવ માત્રની અસ્મિતાનાં મૂલ્યો છે, જેનાં મૂળ આપણી પ્રાચીન સભ્યતામાં રહેલાં છે. ન્યાય, સમતા, કરુણા અને સદ્ભાવનાં મૂલ્યોના તાણા-વાણાથી આપણા સમાજનું પોત ઘડાયું છે. પરંતુ, રોજ આપણે આ પોતને ચૂંથી રહ્યા છીએ, આપણા અમૂલ્ય વારસાને ધૂળમાં મેળવી રહ્યા છીએ.

પૂન, બળાત્કાર અને આગ ચાંપવાના કિસ્સાઓથી ધરાયા ન હોઈએ તેમ હવે આપણે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન સમુદાયની જીવનપદ્ધતિ અને રહેણીકરણની પોલીસ તપાસ કરવા માંગીએ છીએ. સમાચાર પત્રોના અહેવાલ મુજબ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાની અને કાયદો-વ્યવસ્થાની જાળવણી કરવાની જવાબદારી સંભાળતા પોલીસ તંત્રએ જ આવી તપાસો હાથ ધરી છે. સમાચાર પત્રોમાં પ્રશ્નાવલીઓ પ્રગટ થઈ છે. આ પ્રશ્નાવલીઓ બતાવે છે કે સમાજના નબળા વર્ગોનું રક્ષણ કરવાના અંચળા કેટલા વાહિયાત અને પોકળ છે. આ પ્રશ્નાવલીઓ નીચલા અધિકારીઓની લેખન ક્ષમતાની ખામી છે તેવી દલીલથી કોઈ પણ ગેરમાર્ગે દોરાય તેમ નથી. આવી દલીલો હાસ્યાસ્પદ છે. તિરસ્કાર અને ધૂણાનાં મૂળ ઘણાં ઊંડે પહોંચી ગયાં છે. આ તેનો એક પુરાવો છે. આપણા ઈતિહાસમાં કાળી શાહીથી લખાયેલાં, નાનમભર્યા પ્રકરણોની યાદ અપાવે છે આ કૃત્યો.

ભાવિની આ કલ્પનાઓ સાથે આપણે આવતી સદીમાં જવા માંગીએ છીએ? ગુજરાતની ગણના ભારતના અગ્રદૂતોમાં થતી હતી. તેની વ્યવહારુ વિવેક બુદ્ધિમાં સૌને વિશ્વાસ હતો. ગુજરાતે સામુદાયિક ઉત્તરદાયિત્વનો ખ્યાલ વિસ્તાર્યો છે. પરંતુ આજે ગુજરાતની છબી તેના સૌ નાગરિકો-તે પછી બહુમતી કોમના હોય કે લઘુમતી કોમના-ની આંખો સામે ધૂળમાં રોળાઈ રહી છે. સમગ્ર વિશ્વને અહિંસાનો પાઠ આપનાર ગુજરાત ઉપર કાળી કાલિમા છવાઈ રહી છે. આ સમયે આપણે સૌએ સત્તાધીશો પાસેથી જવાબ માંગવાનો છે, સત્તાધીશોએ આપણને સૌને વિશ્વાસ આપવાનો છે કે ગુનાઈત કૃત્યો કરનાર સૌને ન્યાયાલય સામે ઊભા કરવામાં આવશે. મૌનને બળમાં પરિવર્તિત કરવાની જવાબદારી બહુમતી કોમની છે નહિ કે લઘુમતી કોમની કે જેઓ પોતાના જાન-માલના રક્ષણ માટે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. આપણા બંધારણનાં મૂલ્યો પુનઃ પ્રતિપાદિત થાય અને ન્યાય વ્યવસ્થામાં પુનઃ વિશ્વાસ આવે તે માટે અવાજ ઉઠાવવાનું કર્તવ્ય સૌ પ્રથમ આપણું છે.

આપણે સૌએ સાથે મળીને કાર્યરત થવાનું છે, જેથી કાયદો અને વ્યવસ્થા સચવાય અને તદ્દુપરાંત, ભારતના તમામ નાગરિકો સાથે સહિષ્ણુતા અને કરુણાનો વ્યવહાર થાય. આજે આપણે એક થવું જ રહ્યું, નહીંતર નવી શતાબ્દિનો આપણો અગ્રદૂત ગાંધીને બદલે ગોડસે બનશે.

વિશ્વાસુ,

આઈ. જી. પટેલ, અશોક ચેટર્જી

(તમામ પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમોને લખાયેલા પત્રની આ નકલ છે.)

પંચાયતો અંગેના કાર્યજૂથની હેઠળ પેટા કાર્ય જૂથોની રચના

ગ્રામીણ ક્ષેત્ર અને રોજગાર મંત્રાલયે પંચાયતોને સક્ષમ બનાવવાના પ્રયત્નરૂપે એક કાર્યજૂથની રચના કરી છે. આ કાર્યજૂથમાં વિષય આધારિત છ પેટા જૂથોની રચના કરવામાં આવી છે. આ કાર્યજૂથોમાં ચેરમેનપદે રાજ્યોના ગ્રામીણ વિકાસ અને પંચાયતી રાજના મંત્રી રહેશે. તેમને એક મુખ્ય વ્યક્તિ/સંસ્થા અને સભ્ય મદદ કરશે. દરેક કાર્યજૂથ માટે એકસરખી કાર્યશરતો નક્કી કરવામાં આવી છે. જે મુખ્ય વ્યક્તિ છે તે ચેરમેનની સાથે ચર્ચા કરીને જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં મીટિંગ-સેમિનાર તથા કાર્યશાળાઓનું આયોજન કરીને તેના અહેવાલો તૈયાર કરવાનું કામ કરશે.

(આપ ઉપર દર્શાવેલા વિષયો અંગે કોઈ સૂચનો કે માહિતી કેન્દ્ર સરકારને મોકલાવા માંગતા હોવ તો તે માટે ઉપર દર્શાવેલ પેટા જૂથનો સંપર્ક કરવા માટે સ્વશાસન એકમ, 'ઉન્નતિ'નો સંપર્ક કરશો.)

પેટા જૂથ-૧ : ગ્રામ સભાઓનું ક્ષમતાવર્ધન

૧. મંત્રી, ગ્રામ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ, કર્ણાટક અધ્યક્ષ
૨. શ્રી રાજેશ ટંકન, ડિરેક્ટર, સોસાયટી ફોર પાર્ટિસિપેટરી મુખ્ય વ્યક્તિ
રિસર્ચ ઈન એશિયા
૩. ડૉ. બી.ડી. શર્મા, આઈ.એ.એસ. (નિવૃત્ત) સભ્ય

કાર્યક્ષેત્ર:

ગ્રામ સભાઓનું ક્ષમતાવર્ધન.

પેટા જૂથ-૨ : પંચાયતોમાં પારદર્શકતા અને ઉત્તરદાયિત્વ

૧. મંત્રી, ગ્રામ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ, પશ્ચિમ બંગાળ અધ્યક્ષ
૨. શ્રી બી.એન. યુગાંધર, આઈ.એ.એસ. (નિવૃત્ત) મુખ્ય વ્યક્તિ
૩. શ્રી બી.એસ. બાસવાન, ડિરેક્ટર, LBSNAA, મસૂરી સભ્ય

કાર્યક્ષેત્ર:

પંચાયતોનાં ત્રણ સ્તરો વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી અને તેમાં ગ્રામ પંચાયતો પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું- બંધારણના ૧૧મા પરિચ્છેદને કાર્યરત કરવો, ગ્રામ પંચાયતોની પારદર્શકતા અને ઉત્તરદાયિત્વ, ચૂંટાયેલી સંસ્થાઓ પ્રત્યે સરકારના કર્મચારીઓનું ઉત્તરદાયિત્વ.

પેટા જૂથ-૩ : પંચાયતોની આર્થિક વ્યવસ્થા

૧. મંત્રી, ગ્રામ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ, કેરળ અધ્યક્ષ
૨. ડૉ. થોમસ આઈઝેક, નાયબ અધ્યક્ષ, મુખ્ય વ્યક્તિ
રાજ્ય આયોજન પંચ, કેરળ સરકાર
૩. ડૉ. ઈન્દિરા રાજરામન, રિઝર્વ બેંક ચેર પ્રોફેસર, NIFP સભ્ય

કાર્યક્ષેત્ર:

૧. પંચાયતોને વધારાની માનવશક્તિ ઇષ્ટ પ્રમાણમાં કેવી રીતે પ્રાપ્ય બનાવવી તે વિચારવું. તેમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્યો વચ્ચે આ અંગે ખર્ચના વિભાજનની શક્યતા પણ વિચારવી.
૨. પંચાયતોને વધારાનાં નાણાં પ્રાપ્ય બનાવવાનો પ્રશ્ન વિચારવો. તેમાં વિવિધ રાજ્ય નાણાં પંચોની ભલામણોને કાર્યગત કેવી રીતે બનાવવી તે પણ વિચારવું.
૩. ૧૧મા નાણાં પંચને યોગ્ય ભલામણો કરવા વિશે વિચારવું. તેમાં પંચાયતોની ચૂંટણી યોજવા માટેનું ખર્ચ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચે વહેંચવાની શક્યતાઓ વિચારવી.
૪. રાજકોષીય અને કાર્યગત સ્વાયત્તા.

૫. પંચાયત સ્તરે વિવિધ વિભાગોનાં સંસાધનો અને સેવાઓ વચ્ચે અસરકારક સંકલન.

પેટા જૂથ-૪ : વિકેન્દ્રીત આયોજન

૧. મંત્રી, ગ્રામ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ, ઓરિસ્સા અધ્યક્ષ
૨. શ્રી જે.જે. બજાજ, મુલાકાતી પ્રાધ્યાપક મુખ્ય વ્યક્તિ
નવી દિલ્હી NCAER,
૩. ડૉ. પી.વી. શિનોય, ડિરેક્ટર, ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર સોશ્યલ સભ્ય
એન્ડ ઈકોનોમિક ચેન્જ, બેંગલોર

કાર્યક્ષેત્ર:

આયોજનના વિકેન્દ્રીકરણ અંગેના પ્રશ્નોની વિચારણા. ગ્રામ સ્તરે શરૂ થાય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે તે પહોંચે તેવી આયોજનની પ્રક્રિયા વિકસાવવાની જરૂરિયાત.

પેટા જૂથ-૫ : પંચાયતની કામગીરી અને વહીવટી બાબતો

૧. મંત્રી, ગ્રામ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ, મધ્ય પ્રદેશ અધ્યક્ષ
૨. ડૉ. રવિ શ્રીવાસ્તવ, અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટી મુખ્ય વ્યક્તિ
૩. ડૉ. આર.સી. ચૌધરી, મહાનિયામક, NIRD સભ્ય

કાર્યક્ષેત્ર:

૧. પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાનાં માળખાગત પાસાં. તેમાં આંતર સંબંધો, પંચાયતોને ટેકનિકલ અને વહીવટી માનવશક્તિનાં જથ્થાત્મક અને ગુણાત્મક પાસાં. પંચાયતોનાં વિવિધ સ્તરોનાં નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ માટેનાં ધોરણો, પંચાયતોની પ્રવૃત્તિઓ અને કામકાજ માટેના નિયમો, અનામતની જોગવાઈમાં ફેરબદલની પદ્ધતિ તપાસવી.
૨. વપરાશકાર સમિતિઓનું પંચાયતો પ્રત્યે ઉત્તરદાયિત્વ.
૩. DRDAનું જિલ્લા પંચાયત સાથે જોડાણ.

પેટા જૂથ-૬ : પંચાયતની કામગીરીમાં લોકોની સહભાગિતા

૧. મંત્રી, ગ્રામ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ, પંજાબ અધ્યક્ષ
૨. ડૉ. જ્યોર્જ મેથ્યુ, નિયામક, ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશ્યલ મુખ્ય વ્યક્તિ
સાયન્સિઝ
૩. પ્રો. રતન ખાસનોવિસ, કલકત્તા યુનિવર્સિટી સભ્ય

કાર્યક્ષેત્ર:

લોકોની સહભાગિતાની ક્ષમતા અને ગુણવત્તા વધારવા માટે જરૂરી પગલાં.

આગામી કાર્યક્રમ

૧. અન્ન અધિકારો માટે રાષ્ટ્રીય મહિલા સંમેલન : દિલ્હીમાં મહિલાઓનાં જૂથોએ આવશ્યક ચીજોના ભયંકર ભાવવધારા અને ડ્રોપ્સીના રોગચાળાના માહોલમાં ઓગસ્ટ-૧૯૯૮માં મહિલાઓના અધિકારો વિશેની ઝુંબેશનો આરંભ કર્યો હતો. આગામી થોડાક મહિનાઓ દરમ્યાન અન્ન અધિકારો સાથે સંબંધિત મહિલા જૂથોનું રાષ્ટ્રીય જોડાણ થાય અને રાષ્ટ્રીય ઝુંબેશ ઊભી થાય તે તેનો હેતુ છે. આ રાષ્ટ્રીય જોડાણમાં જોડાવા સૌને આમંત્રણ છે. આ માટે તા.૨૩-૨-૧૯૯૮ના રોજ ૯:૩૦થી ૫:૩૦ સુધી વાય ડબ્લ્યુસી એ, કોન્સ્ટેન્ટિયા હોલ, અશોક રોડ, નવી દિલ્હી ખાતે એક દિવસનું રાષ્ટ્રીય અધિવેશન મળી રહ્યું છે. આ સંમેલનનો હેતુ સંસદના આગામી સત્ર દરમ્યાન અન્ન અને ખેતી તથા આયાત-નિકાસની નીતિ પર પ્રભાવ પાડવાનો છે. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: સુશ્રી ગીતાંજલિ બેદી, લોકલ કોઓર્ડિનેટર, એ-૬૦, હૌઝ ખાસ, નવી દિલ્હી-૧૧૦૦૧૬, ફોન: ૬૯૬૮૦૭૭, ૬૮૫૩૭૭૨, ફેક્સ: ૬૮૫૬૭૯૫. ઈ-મેઈલ: vshiva@giasd101.vsnl.net.in

૨. સંયુક્ત વન સંચાલન અંગે રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળા અને નેશનલ સપોર્ટ ગ્રુપ નેટવર્કની છઠ્ઠી વાર્ષિક બેઠક: વિકસત, એસપીડબ્લ્યુડી અને ગુજરાત સરકારના વન વિભાગે સંયુક્તપણે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કર્યું છે. તેમાં છેલ્લા દાયકા દરમ્યાન ઊભા થયેલી વિવિધ સમસ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરવાનો મંચ પૂરો પાડવાનો છે. તેમાં સંસ્થાગત, ટેકનિકલ, સંશોધન, સામાજિક-આર્થિક, સંચાલકીય અને નીતિવિષયક પાસાંઓના સંદર્ભમાં આધુનિક સંયુક્ત વન સંચાલનને તપાસાશે. તેનો હેતુ રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારો યોગ્ય નીતિવિષયક દરમ્યાનગીરી કરે તે માટે ભલામણો કરવાનો પણ છે. આ કાર્યશાળા પહેલાં સંયુક્ત વન સંચાલન અંગેના નેશનલ સપોર્ટ ગ્રુપ નેટવર્કની છઠ્ઠી વાર્ષિક બેઠક મળશે. તેમાં વિવિધ વિષયો અંગેનાં પેટા નેટવર્ક્સનાં તારણો અંગે ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે તે ગ્રીનવૂડ લેક રિસોર્ટ, અમદાવાદ ખાતે તા.૨૪થી ૨૬, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૯ દરમ્યાન યોજાશે. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: વિકસત, નેહરુ ફાઉન્ડેશન ફોર ડેવલપમેન્ટ, થલતેજ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪. ફોન: (૦૭૯)૬૪૨૬૨૨૦, ૬૪૪૨૬૫૧, ફેક્સ: ૬૪૨૭૧૨૩.

૩. વિકાસના દૃષ્ટિકોણ વિશે અભિમુખતા : ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે વિકાસના દૃષ્ટિકોણો અંગે એક તાલીમ કાર્યક્રમ ૩ થી ૭ મે, ૧૯૯૯ દરમ્યાન યોજાવામાં આવશે. આ કાર્યક્રમનો હેતુ જેન્ડર, સામાજિક સમતા, ચિરંતનતા અને સહભાગિતા જેવા વિકાસના ખ્યાલો વિશે

સંસ્થાઓના અગ્રણી કાર્યકર્તાઓને અભિમુખ કરવાનો છે. ઉપરાંત, આ ખ્યાલોને વ્યવહારમાં મૂકવાનાં સાધનો અને પદ્ધતિઓ વિશે પણ આ કાર્યક્રમમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાશે. આ કાર્યક્રમમાં પ્રવેશ નિમંત્રણ દ્વારા અપાશે. પરંતુ, જે સંસ્થાઓને કાર્યક્રમમાં રસ હોય તેઓ 'ઉન્નતિ'ને લખી જણાવે તો તેમને પરિચયપત્ર અને ફોર્મ મોકલી અપાશે.

૪. વિશ્વ શાંતિ યાત્રા (પોખરણથી સારનાથ) : દુનિયાનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે વધતી અણુ શસ્ત્ર સ્પર્ધાથી માંડીને સ્થાનિક સ્તરે વધતા અપરાધો સુધીની તમામ પ્રકારની હિંસા માનવતાપૂર્ણ સમાજવ્યવસ્થા ઈચ્છતા શાંતિયાહકને માટે ચિંતાનો વિષય હોય છે. ભારતે ૧૧મી અને ૧૩મી મે-૧૯૯૮ના રોજ કરેલા અણુ ધડાકાઓએ આવી વ્યવસ્થાના સર્જન સામે પડકારો ફેંક્યા છે અને શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન અને સ્પર્ધામાં રાચતા અન્ય દેશો સાથે ભારતે પણ કદમ મિલાવ્યા છે. સમતાપૂર્ણ, ન્યાયપૂર્ણ અને શાંતિપૂર્ણ સમાજની સ્થાપના માટે કાર્યરત અને ઈચ્છુક એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ શસ્ત્રોના ઉત્પાદન, વિતરણ અને વિસ્તરણની સમર્થક બની શકે નહિ. શાંતિનો આ સંદેશ પ્રસારિત કરવાના ઉદ્દેશથી લખનૌના 'લોક અભિયાન' દ્વારા ૧૧મી મેથી ૬ ઓગસ્ટ-૧૯૯૯ સુધી અણુ ધડાકાના સ્થળ પોખરણ(રાજસ્થાન)થી સારનાથ (મધ્ય પ્રદેશ) સુધી એક 'વિશ્વ શાંતિ યાત્રા'નું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. સમગ્ર દુનિયામાંથી આ શાંતિ યાત્રામાં ભાગ લેવા માટે શાંતિયાહકો આવશે એવી અપેક્ષા છે. માનવીય મૂલ્યો પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા જાહેર કરતી આ શાંતિ યાત્રા વિશે માહિતી મેળવવા માટે લખો: લોક અભિયાન, ઉપકારમ્ કરોતિ, દયાનન્દ સેવા સંસ્થાન, મોતી નગર, લખનૌ-૨૨૬૦૦૪.

૫. હેગમાં શાંતિ પરિષદ: ૨૧મી સદીમાં શાંતિ અને ન્યાય માટે 'હેગ એજન્ડા' ઊભો કરવા ૧૧થી ૧૫ મે, ૧૯૯૯ દરમ્યાન નેધરલેન્ડ્સમાં હેગમાં યોજાનારી પરિષદમાં જોડાવા માટે દુનિયાભરના લોકોને અને સંગઠનોને આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. આ પરિષદમાં નાગરિક સમાજ, સરકાર અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો આ સદીમાં ન્યાય અને શાંતિ માટે થયેલા પ્રયાસોની સમીક્ષા કરશે, સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓનું નિદાન કરશે અને શાંતિપૂર્ણ ૨૧મી સદી માટે આપણે ક્યા પગલાં ભેગા થઈને ભરી શકીએ તે નક્કી કરશે. શાંતિ માટેની 'હેગ અપીલ' ૨૧મી સદીમાં શાંતિના સંસ્કાર ઊભા કરવા અને સશસ્ત્ર સંઘર્ષોને ગેરકાનૂની ઠરાવવા માટેની ઝુંબેશ છે. નોંધણી અને વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: 'Hague Appeal for Peace' Van Namen Westerlaken, Congress Organisation Services, P.O.Box 1588, 6501 BN Nijmegen, The Netherlands.

સંદર્ભ સાહિત્ય

માનવ અધિકાર: સાબાર ઉપરે માનુષ સત્ય....

ગુજરાતના કર્મશીલ-પત્રકાર શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીની કલમે વિવિધ અખબારો અને સામયિકોમાં છપાયેલા લેખોના આ પુસ્તકમાં માનવ અધિકારના પ્રશ્નને ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં વાચા આપવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દલિતો, આદિવાસીઓ, મહિલાઓ, લઘુમતીઓ, બાળમજૂરો એમ તમામ શોષિતોના પ્રશ્નોને લઈને માનવ અધિકારનાં વિવિધ પાસાંઓને આવરી લેવામાં આવ્યાં છે. માનવ અધિકાર ક્ષેત્રે સક્રિય સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પણ આ પુસ્તકમાં પ્રકાશ પાથરવામાં આવ્યો છે. 'સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર' દ્વારા પ્રકાશિત આ પુસ્તકમાં સમાવાયેલા ૩૭ લેખો ગુજરાતમાં પીડિતોના પ્રશ્નો અને માનવ અધિકાર અંગે રસ ધરાવતા સહુ કોઈને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. સ્વૈચ્છિક યોગદાન : રૂ.૫૦, પ્રાપ્તિસ્થાન : સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર, ૧૦૬-સી, રોયલ ચિન્મય, સીમંધર ટાવરની બાજુમાં, જજીસ બંગલા રોડ, બોડકદેવ(વસ્ત્રાપુર), અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૪.

આઠમા રાષ્ટ્રીય પોલિસ પંચના અહેવાલનો સાર

ભારત સરકારના ગૃહ મંત્રાલયે ૧૯૭૭માં ભૂતપૂર્વ રાજ્યપાલ શ્રી ધર્મવીરના અધ્યક્ષપદે આઠમા રાષ્ટ્રીય પોલિસ પંચની નિમણૂક કરી હતી. તેણે કુલ આઠ અહેવાલો સુપરત કર્યા છે. તેમાંથી ૮મા અહેવાલમાંથી કેટલોક ભાગ આ પુસ્તિકામાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ગુનાખોરી જન્માવતાં પરિબળો ક્યાં છે તે દર્શાવીને લોકોએ, ફોજદારી ન્યાય વ્યવસ્થાએ તથા પોલિસે કેવો પ્રતિભાવ આપવાનો રહે છે તે તેમાં જણાવાયું છે. ઉપરાંત, પોલિસે પ્રજા પ્રત્યે, કાયદા પ્રત્યે અને પોતાના જ પોલિસ સંગઠન પ્રત્યે કઈ રીતે જવાબદારી નિભાવવાની રહે છે તે પણ તેમાં જણાવાયું છે. અંતે, પંચે અભ્યાસને અંતે કરેલાં અવલોકનો અને પોલિસ વ્યવસ્થામાં સુધારા માટે લેવાનાં સૂચિત પગલાંની ભલામણો આપવામાં આવ્યાં છે. કેન્દ્ર સરકાર હાલ આઠમા પોલિસ પંચની ભલામણોનો અમલ કરવાની તૈયારી બતાવી રહી છે તે સંજોગોમાં આ પુસ્તિકા સમયસરની છે. નકલ માટે સંપર્ક સાધો: 'દિશા', ૯, મંગલદીપ ફ્લેટ્સ, ચંદ્રભાગા પુલ પાસે, પો. ગાંધી આશ્રમ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૭.

પર્યાવરણ પોથી

ભારતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં ગુજરાતનું મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે, અને છેલ્લા બે દાયકા દરમ્યાન ગુજરાતમાં કાપડ ઉદ્યોગનું સ્થાન

રસાયણ અને પેટ્રોરસાયણ ઉદ્યોગો લઈ રહ્યા છે. આ ઉદ્યોગો ભારે પ્રદૂષણ ફેલાવી રહ્યા છે અને તેથી પર્યાવરણને ભારે નુકસાન પહોંચી રહ્યું છે. આ પડકારને કેવી રીતે પહોંચી વળવું એ મોટો સવાલ છે. પ્રફુલ્લભાઈ ત્રિવેદી અને મહેશ પંડ્યા દ્વારા સંકલિત આ પુસ્તકમાં ૧૧ પ્રકરણ છે. તેમાં વિકાસ અને પર્યાવરણ વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરીને બંને વચ્ચે સંઘર્ષ અને સમન્વયના મુદ્દા ક્યા છે તે સ્પષ્ટ કરાયું છે. ઉપરાંત, ગુજરાતની પર્યાવરણલક્ષી સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે અને ઔદ્યોગિક એકમોની જવાબદારી શું છે તે તેમાં જણાવાયું છે. પર્યાવરણના રક્ષણ માટેના કાયદા ક્યા છે તેની ટૂંકમાં સમજૂતી આપવામાં આવી છે અને ક્યા ઉદ્યોગોથી પ્રદૂષણ ફેલાય છે તેની યાદી પણ આપવામાં આવી છે. ગામમાં પ્રદૂષણ ફેલાતું હોય તો પ્રદૂષણની જાણ કોને કરવી અને કેવી રીતે કરવી તેની જાણકારી પણ આપવામાં આવી છે. આ પુસ્તકથી પર્યાવરણનો પ્રશ્ન સમજવા તથા ગુજરાતને પ્રદૂષણમુક્ત કરવા માટેની પ્રાથમિક સમજ મળે છે. નકલ માટે સંપર્ક સાધો: મંત્રી, જનપથ, બી-૩/૧, સહજાનંદ ટાવર્સ, જીવરાજ પાર્ક, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૧.

પત્રસેતુ

અમદાવાદની 'વિકાસ' સંસ્થા દ્વારા સંચાલિત 'શહેરી સંપદા કેન્દ્ર' દ્વારા દર મહિને આ સામયિક તાલીમી સાહિત્ય તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. અમદાવાદ શહેરમાં કામ કરતી સંસ્થાઓ, કાર્યકરો અને લોકોએ રોજબરોજની સમસ્યાઓ દૂર કરવા માટે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના ક્યા સત્તાવાળાઓ અને અન્ય ક્યા સત્તાવાળાઓનો સંપર્ક સાધવો તેની ઘણી જ ઉપયોગી માહિતી આ સામયિકમાં આપવામાં આવે છે. વળી, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા ચલાવાતી વિવિધ યોજનાઓની માહિતી પણ આપવામાં આવે છે. જેમ કે, જાજરૂ બાંધવા અંગેની જુદી જુદી યોજનાઓ, ઝૂંપડા-ચાલી ઉન્નતિકરણ યોજના વગેરે. એ ઉપરાંત, વિભિન્ન તંત્ર વ્યવસ્થાની સાદી સમજ અપાય છે અને તે માટેનાં ઉપયોગી સરનામાં પણ અપાય છે. જેમ કે રેશન કાર્ડ સંબંધી સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે શું કરવું, પોલિસ તંત્રનું માળખું અને વોર્ડ વાર પોલિસ મથકોનાં સરનામાં. નકલ મેળવવા માટે સંપર્ક કરો: માર્ગદર્શક - મીના જગતાપ, શહેરી સંપદા કેન્દ્ર, તબરેઝ મંજિલ, ગવારા મહોલ્લો, રિલીફ સિનેમા સામે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

પૃષ્ઠ ૩૪નો શેષ ભાગ

વિકાસ માટે એડવોકસી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિકાસની પ્રક્રિયામાં સામેલ નાગરિક જૂથો કેવી રીતે તેમનો ઉપયોગ કરે તેને વિશે તેમાં ચર્ચા થઈ ડીએફઆઈડી માટે ‘પ્રિયા’(નવી દિલ્હી) અને ઈન્ટ્રેક(યુકે) દ્વારા કરાયેલા અભ્યાસના ભાગરૂપે એ હાથ ધરાઈ.

અમે અત્યારે અમારા કાર્યક્રમનું મૂલ્યાંકન કરી રહ્યા છીએ. અમારા સહભાગીઓને પણ આ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરીએ છીએ. આપના સહકારની પણ અમે સાભાર અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને મજબૂત કરવાના ક્ષેત્રમાં અમે તા.૧૩-૧૧-૧૯૯૮ના રોજ પંચાયતી રાજની સ્થિતિ અને સરકાર તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ તેમને પ્રોત્સાહન આપવા લીધેલાં પગલાં વિશે માહિતી મેળવવા એક બેઠક યોજી હતી. આ બેઠકમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને મજબૂત કરવાના પ્રયાસો એકત્ર કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. વિકાસ કમિશનરે પણ આ બેઠકમાં હાજરી આપી હતી. પંચાયતી રાજની નાણાં વ્યવસ્થાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરાયો છે. અમે અમારાં ભલામણો અને સૂચનો વિશે એક નોંધ તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. ગુજરાત સરકારે પંચાયત ધારામાં જરૂરી સુધારા સૂચવવા માટે એક સમિતિની રચના કરી છે. છેલ્લાં ૪ વર્ષ દરમિયાન વિવિધ પરિસંવાદો અને કાર્યશાળાઓમાં પંચાયત ધારામાં સુધારા અંગે જે ભલામણો કરવામાં આવી છે તે બધી અમે એકત્ર કરી છે અને સમિતિના અધ્યક્ષ વિકાસ કમિશનરને તે સુપરત કરી છે. તેના વ્યાપક ફેલાવા માટે અમે એક પત્રિકા પણ તૈયાર કરી છે. અમે જુદા જુદા વિસ્તારોમાં પંચાયતોની કામગીરીના મૂલ્યાંકન માટે ત્રણેય સ્તરની પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની ક્ષેત્રીય કાર્યશાળાઓ યોજી રહ્યા છીએ. આ બેઠકો ઝાલોદ અને ખેડબ્રહ્મા ખાતે યોજાઈ હતી. અમે સીએસજે, વિકસત, સ્પિપા, ડબ્લ્યુજીડબ્લ્યુઆઈ-જી, એસસીઆરઆઈએ (હરિયાણા) જેવી અન્ય સંસ્થાઓએ યોજેલી વિવિધ કાર્યશાળાઓમાં ભાગ લીધો છે. અમે બાવળામાં ‘ચુપ’ અને પોશિનામાં નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ સાથે સહયોગમાં કેટલીક પંચાયતોમાં સીધી કામગીરી કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

રાજસ્થાનમાં અમે બિકાનેર અને બાડમેર એમ બે જિલ્લાઓની ‘પંચાયત નાણાં વ્યવસ્થા’નો અભ્યાસ કર્યો છે. જિલ્લા સ્તરીય બેઠકોમાં તેનાં તારણો રજૂ કર્યાં છે. આ બેઠકોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ અને તમામ સ્તરની પંચાયતોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. રાજસ્થાનમાં પંચાયતોને નાણાકીય રીતે મજબૂત કરવા માટે ભલામણો કરવા રાજ્ય સ્તરની આવી એક બેઠક યોજવા માટે સૂચન કરાયું હતું. જવાજામાં મગરા મેવાડ વિકાસ સમિતિ અને પુગલમાં શાંતિ મૈત્રી મિશન સાથેના સહયોગમાં અને જોધપુરમાં અમે જાતે જ પંચાયત સંસાધન કેન્દ્રોની શરૂઆત કરી છે. આ કેન્દ્રો પંચાયતોમાં કાર્યક્ષમ સ્વશાસનને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે માહિતીના પ્રચાર અને પ્રસાર અંગે પંચાયતોને સેવાઓ પૂરી પાડશે.

ઉદારીકરણની અસર અંગે **સંશોધન અને એડવોકસી** વિશેની અમારી પ્રવૃત્તિઓ એકત્રિત થઈ રહી છે. એના અહેવાલમાં રાજ્ય સ્તરનાં વલણો, સ્થાનિક સ્તરની અસરો અને ઉદારીકરણની વિપરીત અસરો સામે લોકપ્રતિકારની રજૂઆત દર્શાવાશે. આ મુદ્દે તા.૨-૧૨-૧૯૯૮ના રોજ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે રાજકોટ ખાતે એક બેઠક યોજાઈ હતી. આવશ્યક દવા નીતિ અંગેની અમારી ઝુંબેશ પણ ચાલુ જ છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોની કામગીરી અને દવાઓના ભાવો વિશેના અભ્યાસો પૂરા થયા છે. આગામી મહિનામાં અમે તેમનું પ્રકાશન કરીશું.

વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ ‘ચરખા’ના નેજા હેઠળ મુખ્ય પ્રવાહનાં અખબારોમાં નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થઈ રહી છે. શિશુમિલાપ માટે તા.૨૫થી ૨૭ નવેમ્બર, ૧૯૯૮; ‘સેવા’ માટે તા.૩થી ૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ અને તા.૧૮-૧૨-૧૯૯૮ના રોજ ‘રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા’ ખાતે જળસ્રાવ વિકાસની વિવિધ પરિયોજના અમલકર્તા સંસ્થાઓના સહભાગીઓ માટે લેખન કૌશલ્ય વિશે આ કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી હતી. ‘ચરખા’ દ્વારા પાટણ ખાતે ‘ચેતના’ દ્વારા યોજાયેલા વિકાસ મેળા માટે, બાળ અધિકારો અંગેની ‘વર્લ્ડ વિઝન ઓફ ઈન્ડિયા’ની ઝુંબેશ માટે અને માનવ અધિકારો માટેની ‘સેન્ટર ફોર સોશ્યલ જસ્ટિસ’ની ઝુંબેશ માટે મિડિયા સહયોગ પૂરો પડાયો હતો. આ પ્રવૃત્તિઓ અંગે અખબારી નિવેદનો પણ તૈયાર કરાયાં. અમારા **દસ્તાવેજીકરણ** એકમ દ્વારા આ ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તમાન રીતો અને વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ અંગેના લેખો ધરાવતું ‘પરસ્પેક્ટિવ્ઝ એન્ડ પ્રેક્ટિસિસ’ નામનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રકાશિત કરાયું છે. આ લેખો ‘વિચાર’ ત્રિમાસિકમાં સ્થાનિક ભાષામાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. અમારું દસ્તાવેજીકરણ એકમ નવા વર્ષની શુભકામનાઓ સાથે ‘વિચાર’નો આ અંક આપના હાથમાં મૂકતાં આનંદ અનુભવે છે.

‘ઉન્નતિ’ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં

છેલ્લા ૩ માસ દરમ્યાનની અમારી પ્રવૃત્તિઓ વિશે લખતી વખતે અમે દેશમાં લઘુમતી સમુદાયો પર વધી રહેલા હુમલા અંગે ઊંડી ચિંતા વ્યક્ત કરીએ છીએ. અમુક ધર્મ પસંદ કરવાના કે તેનો પ્રચાર કરવાના લોકોના અધિકાર પર અંકુશ મૂકવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. આ કોમવાદનો પ્રશ્ન નથી પણ માનવ અધિકારો અને ગૌરવનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રસંગે અમે આ માટે લડતાં તમામ મંચ અને સંસ્થાઓ પ્રત્યે એકત્વ વ્યક્ત કરીએ છીએ. છેલ્લા ૩ માસ દરમ્યાન અમદાવાદમાં આ પ્રશ્ને યોજાયેલી અનેક બેઠકોમાં અમે સહભાગી થયા છીએ.

ગુજરાતમાં અમારા ક્ષમતાવર્ધન એકમ હેઠળ અમે સહભાગી તાલીમની પદ્ધતિને વ્યવસ્થિત રીતે લોકપ્રિય બનાવી રહ્યા છીએ. વિકાસ અને સક્ષમતાની પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે સહભાગી તાલીમને વધારવા માટે નીચે પ્રમાણેના પ્રયાસો કર્યા છે. અમે ગુજરાત રાજ્ય મહિલા ‘સેવા’ સહકારી મહામંડળ લિમિટેડ સાથે ૪ બેઠકો યોજી હતી (તા.૫ અને ૨૭ ઓક્ટોબર, ૨૫ નવેમ્બર અને ૨૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮). સહભાગી ગ્રામીણ અધ્યયન (પીઆરએ) પર એક તાલીમ કાર્યક્રમનું આયોજન ૩૦ નવેમ્બરથી ૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન કર્યું : અમે સહભાગી તાલીમ સામેના આજના પડકારો શોધી કાઢવા માટે ૨૮-૨૯, જાન્યુઆરી, ૧૯૯૯ દરમ્યાન એક ચર્ચા યોજી રહ્યા છીએ. ‘ઉન્નતિ’એ બિકાનેરમાં લુણકરણસર ખાતેના ‘એક્શન એઈડ’ના વ્યૂહાત્મક ચર્ચાના કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો. સહભાગી કાર્યક્રમ મૂલ્યાંકન અને નિરીક્ષણ માટે જોધપુરમાં તા.૧૬થી ૧૯, ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન એક તાલીમ કાર્યક્રમનું આયોજન થયું.

અમે ગુજરાતમાં દાહોદના સદ્ગુરુ વોટર એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ફાઉન્ડેશનની તથા બાંગ્લાદેશના ‘ઢાકા અહસાનિયા મિશન’ની વ્યૂહાત્મક આયોજનની પ્રક્રિયા સાથે સામેલ છીએ. આ બંને સંગઠનો સાથે પ્રાથમિક બેઠકો યોજાઈ ગઈ છે. અમે ‘એક્શન એઈડ’ના ગયા વર્ષના લાંબા ગાળાના સહભાગીઓ માટે ‘પરસ્પેક્ટિવ પ્લાનિંગ’ માટેની છેલ્લી બેઠકનું સંચાલન કર્યું હતું. આ બેઠક ૨૪-૨૮, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન ભુવનેશ્વર ખાતે યોજાઈ હતી. એક્શન એઈડના ચાલુ વર્ષના લાંબા ગાળાના સહભાગીઓ માટે વિકાસના પ્રશ્નો અંગે પ્રાથમિક જાણકારી વિકસાવવા માટેની કાર્યશાળાનું નવેમ્બર-૧૯૯૮-૨૨-૨૪ દરમ્યાન સંચાલન કર્યું. ‘પ્રિયા’ની વ્યૂહાત્મક સમીક્ષાની અંતિમ બેઠકમાં પણ અમે સંકળાયેલા હતા. દક્ષિણના વિકસતા દેશોના સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના નેતાઓ માટે લાંબા ગાળાનો તાલીમ કાર્યક્રમ વિકસાવવા અમે ‘ઈરમા’ના પ્રાધ્યાપકો સાથે ચર્ચાવિચારણા કરી રહ્યા છીએ. ‘નેટવર્ક ઓફ રિજિયોનલ સપોર્ટ ઓર્ગેનાઈઝેશન’ (એનસીઆરએસઓ) સાથે અમારી ભાવિ સંયુક્ત વ્યૂહરચના ઘડવા માટે ડિસેમ્બરના અંત દરમ્યાન એક બેઠક યોજી હતી. ‘વિચાર’ના આગામી અંકમાં અમે અમારા સહભાગીઓને એની વિગતો આપીશું. અન્ય સંસ્થાઓ સાથેના સંપર્કોના આ તમામ બનાવોએ અમારી ભાવિ દિશા માટે અમને અંતર્દૃષ્ટિ પૂરી પાડી છે. અમે તા.૧૬થી ૨૧, નવેમ્બર, ૧૯૯૮ દરમ્યાન ગ્વાલિયર ખાતે ‘સંભવ’ નામક સંસ્થાના સહયોગથી સહભાગી તાલીમ અંગે સહભાગીઓ માટે એક તાલીમનું આયોજન કર્યું હતું.

અમે નાગરિકોની સહભાગિતા અને ગરીબી નિવારણ અંગે હાલ અપાતાં ડીએફઆઈડીનાં નાણાં વિશે પણ એક ચર્ચા સભા યોજી હતી. આ કાર્યશાળામાં ગુજરાતમાં કેટલાંક મહત્વનાં ક્ષેત્રોમાં ટેકો પૂરો પાડવાની જરૂરિયાત જણાવાઈ. આ ક્ષેત્રોમાં શાસનમાં નાગરિકોની સહભાગિતા, સામાજિક સલામતીની કેટલીક રીતોમાં વધારો, પાણી, આરોગ્ય સંભાળ, પ્રાકૃતિક સંસાધન સંચાલન અને સંશોધન તથા માળખાગત ક્ષેત્રના જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૬૭૪૬૧૪૫, ફેક્સ: ૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnati@ad1.vsnl.net.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૨૧-એ, ૯, પોલ રોડ, બચરાજ જી કા બાગ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૩, રાજસ્થાન. ફોન/ફેક્સ: (૦૨૯૧) ૬૪૩૨૪૮

રૂપાંકન: યશોદા કોરિયા, ‘ઉન્નતિ’, ડિઝાઈન કન્સલ્ટન્ટ: તરુણ દીપ ગિરધર, ચિત્રાંકન: રણજીત બાલમુયુ

મુદ્રણ: સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા.લિ., ૫૫/૧૫, સિટી મિલ કમ્પાઉન્ડ, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૨૨, ફોન નં.૫૪૬૪૯૮૯.

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.